

Az Annales történetírásának magyarországi recepciója az 1960-as években

CZOCH GÁBOR

Az 1929 elején *Annales d'histoire économique et sociale* címen, a strasbourggi egyetem két professzora, Marc Bloch és Lucien Febvre főszerkesztésével megindított folyóirat mindjárt az első számában recenziót közölt Léderer Emma *A legrégebbi magyar iparososztály kialakulása* című, 1928-ban megjelent művéről.¹ A másik oldalról, a magyarországi recepció felől nézve pedig elmondható, hogy az *Annales* első számát a *Századok*nak már az 1930. augusztus–októberi 7–8-as számában hivatkozta Komoróczy György, egy német monográfiáról írt recenziójában.² Mindezt általánosságban a korabeli magyar történetírás európai beágyazottsága jelének is tekinthetjük. Közelebről vizsgálva, a jelenség hátterében az *Annales* alapítóinak a folyóirat nemzetközi jellege megteremtésére irányuló erőfeszítései álltak, amelyek szellemében magyarországi kapcsolatok kiépítésére is törekedtek. Még a folyóirat elindítása előtt igyekeztek megszervezni, hogy francia nyelvű ismertetések érkezzenek hozzájuk elsősorban magyar gazdaság- és társadalomtörténeti munkákról.³ A kapcsolatfelvétel körülményeit és eredményeit részletesen elemző Kövér György azonban arra mutat rá, hogy a magyar vonatkozású recenziók 1933 után eltűnnek az *Annales*-ból, és a két világháború közötti években egy-egy elszórtan megjelenő hivatkozáson túl a *Századok*ban sincs nyoma annak, hogy az *Annales* első évfolyamai komolyabb visszhangot is keltettek volna a hazai történetírásban. Kutatásainak eredményét azzal

¹ Pleidell 1929.

² Komoróczy 1930: 790. Az általa – a kora újkori mecklenburgi uradalmi gazdaság témáját elemző mű bemutatása kapcsán – hivatkozott hely az *Annales*-ban Marc Bloch ismertetése Jan Rutkowski *Histoire économique de la Pologne avant les partages* című, az Université de Paris, Institut d'études slaves által 1927-ben kiadott könyvéről és „Le régime agraire en Pologne au XVIIIe siècle” című, a *Revue d'histoire économique et sociale* hasábjain 1926-ban és 1927-ben megjelent tanulmányáról: Bloch 1929: 148–149.

³ Mint Kövér György kutatásaiból kiderül, Bloch 1928-ban, a folyóirat megindításának előkészületei keretében először Hóman Bálinttal, majd annak közvetítésével Domanovszky Sándorral lépett kapcsolatba. Pleidell Ambrus ugyanúgy Domanovszky tanítványa volt, mint Léderer Emma, akinek könyvéről recenziót írt. Lásd Kövér 2013: 217–219. Itt szeretnék köszönetet mondani Kövér Györgynek, aki tanulmányomhoz több fontos írást is figyelmembe ajánlott.

összegzi, hogy „az Annales-szellem magyarországi recepciója az 1930-as években elmaradt, s a feladat az 1960-as évekre hagyományozódott.”⁴ Jelen tanulmányban ez utóbbi feltérképezésére teszünk kísérletet.⁵ Talán nem szükséges részletesebben is magyarázni e recepció alakulásának historiográfiai jelentőségét, hiszen a folyóirat szerkesztősége körül szerveződő történeti, társadalomtudományi szellemi műhelyt – amelyhez a II. világháborút követően felsőoktatási, kutatói intézményi szervezet is kapcsolódott –, vagyis a történelem művelésének és szemléletének egyfajta sajátos módját, röviden, az Annales-iskolát a nemzetközi tudományosság a 20. századi történetírást alapjaiban befolyásoló és megújító irányzatként tartja számon.⁶

Az SZKP XXII. kongresszusa és a változó politikai légkör hatása

A két világháború közötti szerény magyarországi visszhang után a II. világháborút követően hosszabb időre egyenesen eltűnnek az *Annales*-ra történő utalások a *Századok* oldalairól. Némi változás 1957-től tapasztalható: pontosabban 1955-ben tűnik fel a háborút követően az *Annales* folyóiratra tett első lapalji hivatkozás, aztán – a semmihez képest mindenképpen – elmozdulást jelez az 1957-től előforduló néhány, elszórtan jelentkező említés, amely egyébként az *Annales* friss, vagyis 1950-es évekbeli számaira is utal. Mindez természetesen csak azt jelzi – bár ennek jelentősége nem lebecsülendő –,

⁴ Kövér 2013: 223. Feltehetőleg a végeredményt tekintve nem módosítaná, csak némileg árnyalná ezt a képet, ha a vizsgálatot kiterjesztenénk a *Századok* mellett más folyóiratokra, illetve ha tüzetesebben vizsgálnánk Hajnal István történetírását is, aki például a *Társadalomtudomány* 1943. évi 4–5. számában, vagyis már a háború kellős közepén részletes ismertetést közölt Marc Blochnak a feudális társadalomról írt nagymonográfiájáról (Hajnal 1943).

⁵ Az *Annales* hazai recepciójának első időszakát eddig részletesen csak Kövér György a 3. jegyzetben már hivatkozott tanulmánya elemezte. Az 1960-as évek recepciójáról – röviden – Zimányi Vera (2001), a későbbi időszakra vonatkozóan Granasztói György (2000), Kalmár János (2001) és Klaniczay Gábor (2001, 2008), az 1989-től kezdődő időszak vonatkozásában legújabban Sonkoly Gábor 2015 (jelen kötetben) írásait említhetjük.

⁶ Az Annales-iskolával számos elemzés foglalkozik, lásd például Clark (ed.) 1999, amely négykötetes válogatást nyújt a vonatkozó nemzetközi szakirodalomból. Az Annales történetírásának kiváló monografikus feldolgozása: Burgière 2006. A körhöz kapcsolódó intézményről lásd Revel–Wachtel 1996; magyarul Benda 2003. Az irányzat történetírásáról magyarul lásd például Benda 1996, 2007; Benda–Szekeres (szerk.) 2007; Bódy–Czoch–Sonkoly 1996; Czoch 2003, 2009; Czoch–Sonkoly é.n. [2000]; Granasztói 1997, 2000; Klaniczay 2001, 2008; Krause 1994; Lajtai 2006.

hogya a folyóirat ezekben az években is hozzáférhető volt, és akadtak magyar történészek, akik olvasták is.⁷

Ezen említések közül a recepció szempontjából talán érdemes kiemelni a *Századok* 1959. 2–4. számában, a „Krónika” rovatban, a Magyar Történelmi Társulat hírei közül azt, amely arról tudósít, hogy a Társulat Keletmagyarországi Csoportja meghívására áprilisban rövid látogatásra érkezett a neves francia marxista történész, Albert Soboul, és Debrecenben előadást tartott a francia történetírás elmúlt fél évszázadáról, melyet „a nagyszámú hallgatóság élénk érdeklődéssel kísért”. Ennek keretében „behatóan elemezte annak két fő irányzatát, a politikai történetet előtérbe állító konzervatív irányt, valamint az »Annales« körül csoportosult gazdaságtörténeti iskolát, melyre már a marxizmus bizonyos elemei is hatást gyakorolnak.”⁸ Minőségi változást az *Annales* recepcióját illetően azonban csak az 1963-as évfolyam 5. számától tapasztalhatunk a *Századok*ban. Ekkor indult ugyanis a „Folyóiratszemle” rovat. Itt a hazai, majd a szocialista országok szakfolyóiratai után egyes nyugati periodikák ismertetése következett, és ez utóbbiak között az *Annales* is állandó helyet kapott.⁹

⁷ Ehhez meg kell jegyezni, hogy a Történettudományi Intézet stencilezett formátumban, elsősorban belső használatra szánt, 1950 és 1957 között kiadott *Értesítőjének* folyóiratszemle rovatában az *Annales*-ről is megjelent rövid tudósítás, ami lényegében azt jelentette, hogy a számok tartalmából kiemeltek egy-egy, természetesen ideológiailag megfelelőnek talált cikket, amelynek közölték a címét. Hasonló formában jelent meg az *Annales* az *Értesítőt* váltó, 1958-ban elindított *Történelmi Szemle* folyóiratszemle rovatában is. A *Századok* 1955. évfolyamának 3. számában Székely György hivatkozta egyszer az *Annales*-t, egy huszítizmusról szóló konferencia beszámolójában. 1957-ben Wittman Tibor több, az *Annales*-ban megjelent cikkre is hivatkozik „A harmincéves háború keletkezésének és jellegének kérdéséhez” című tanulmányában. Ugyanebben az évfolyamban jelent meg részletes szemle több szerző tollából a X. Római Nemzetközi Történészkongresszus kiadványairól. Ezek sorában Váczy Péter hivatkozik az *Annales*-ra; Wittman Tibor méltató ismertetést közöl Fernand Braudel és Frank Spooner „Les métaux monétaires et l'économie du XVI. siècle” című előadásáról; az *Annales* köréhez kapcsolódó Georges Lefebvre *Études sur la révolution française* című tanulmánykötetéről pedig Vágó Mária írt ismertetést. Ezekén kívül kívül még utalást olvashatunk az *Annales* körül csoportosult francia gazdaság- és társadalomtörténészekre Josef Polišíenský „Az egyetemes történet művelése Csehszlovákiában” című ismertetésében. 1958-ban egy tanulmányában ismét Váczy Péter hivatkozik egy az *Annales*-ban megjelent írásra. 1960-ban rövid ismertetés jelenik meg a Lucien Febvre tiszteletére *Éventail de l'histoire vivante* I–II. című, 1953-ban megjelent tanulmánykötetről; 1961-ben ismét Wittman Tibor hivatkozik többször is az *Annales*-ban közölt cikkekre „A flamand posztóipar tőkés lehetőségei” című tanulmányában.

⁸ Krónika 1959: 721.

⁹ Az *Annales* számait „N” aláírással Niederhauser Emil szemlélte, mint az a rövidítés feloldásának a rovat végén közölt feloldásából kiderül.

A szemlézett nyugati kiadványok sorában az *Annales* mellett még számos további vezető folyóiratot is találunk, és korántsem csupán kommunista, illetve baloldali szellemi háttérű kiadványokat. Mindez a korabeli viszonyok közepette természetesen nem lehetett a véletlen műve, nem egyszerűen arról van szó, hogy a *Századok* szerkesztősege hirtelen ráébredt volna egyes nyugati folyóiratok ismertetésének fontosságára, és ettől indítatva határozta volna el az új rovat elindítását. A háttér feltárása érdekében ezért a vizsgálatomat kiterjesztettem a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének levéltári anyagaira is.¹⁰

Az Intézet mindennapi működését dokumentáló iratokból hamar kiviláglik, hogy a magyar történetírást meghatározó tudománypolitikai közegben végbement változás mögött – amely természetesen a *Századok* tartalmára is befolyást gyakorolt – végső soron a Szovjet Kommunista Párt 1961 őszen tartott XXII. kongresszusának következményei állnak. Az MTA felszólításának megfelelően ugyanis a Történettudományi Intézet egyes osztályai 1962 februárjában vitát rendeztek a XXII. kongresszusnak a történettudományra vonatkozó tanulmányokról, amelynek összegzését meg is küldték az Akadémia Második Osztálya számára.¹¹ Az osztályvitákról készült összefoglaló már az elején leszögezi:

„A XXII. kongresszusnak történetírásunkkal kapcsolatos jelentősége abban áll, hogy még világosabban szembefordul a dogmatizmussal, méginkább aláhúzza a tudományos munkában az önállóságra, az alkotó szellemre való törekvést. Az utóbbi években – ha, különösen 1956 után, jobb- és baloldali hibáktól nem is teljesen mentesen – egyre határozottabban kibontakozott nálunk is a dogmatizmus ellenes irányzat, melynek teljes jogosságát a XXII. kongresszus igazolja és még határozottabb folytatásra ösztönöz. Bizonyosak lehetünk abban, hogy a történelmi hitelességért és a nacionalista maradványok felszámolásáért eddig folytatott munka során – mely korábban nem egyszer ellenállásba is ütközött – most a XXII. kongresszus után még kedvezőbb körülmények kialakulásában lehet bizakodnunk. Ezért a viták együttesen hangsúlyozták, hogy a XXII. kongresszus nem kell fordulatot jelentsen történettudományunk munkásságában.”¹²

¹⁰ Ezúton szeretném megköszönni Pók Attilának és Oborni Teréznek, hogy lehetővé tették az intézeti levéltár áttekintését. Köszönettel tartozom továbbá a levéltári anyag kezelésével megbízott Mihalik Bélának és Turbucz Dávidnak is.

¹¹ A Történettudományi Intézet iratai éves bontásban, ezen belül pedig az egyes folyó ügyek szerinti csoportosításban maradtak fenn. Az ügycsoport egy iratjegyzéki alapszámot kapott az évkör megjelölésével és feltüntették a tárgyat is, illetve utaltak az egyes iratok iktatószámára. A továbbiakban az iratjegyzéki alapszámot és az évet hivatkozom az idézett dokumentum címével. Az MTA felszólítására a tervezett intézeti vitákról: Ránki György intézeti tudományos titkár 1962. febr. 6-i levele Mátrai László elvtársnak, MTA Második Osztálya osztálytitkára. Történettudományi Intézet Levéltára (továbbiakban TTI) 78/1962.

¹² Beszámoló a XXII. kongresszussal kapcsolatos intézeti vitákról. TTI 78/1962.

Bár e helyütt az intézeti vezetőség az általa irányított munkában a folyamatosságot kívánja kiemelni, hangsúlyozva, hogy a szovjet pártkongresszus mintegy a korábban meglévő törekvéseit igazolja, másutt, például egy a *Magyar Nemzet*nek készült interjújában Molnár Erik a „tudományos munka új légköréről”, azokról a „hatalmas távlatokról” beszél, amelyeket a kongresszus nyitott „a társadalomtudományok, s nem utolsó sorban a történettudomány számára”. Az emlegetett „új légkör” többek között éppen a Magyarország és a nyugati országok történetírása közötti kapcsolatokra volt hatással, és erre vezethető vissza a *Századok* említett „Folyóiratszemle” rovatának jelentkezése is.

A kötelezővé tett intézeti viták alapját a beszámolók szerint konkrétan J. M. Zsukov szovjet akadémikus „Az SZKP XXII. kongresszusa és a szovjet történészek feladatai”, illetve az Intézet igazgatójának, Molnár Eriknek „A magyar történettudomány és a XXII. kongresszus” című cikke képezte (az előbbi a *Századok*ban, az utóbbi végül „Az SZKP XXII. Kongresszusa és a szocialista patriotizmus” címmel a *Történelmi Szemle* hasábjain meg is jelent).¹³ A beszámolókból kitűnik, hogy Zsukov cikke nem váltott ki nagy lelkesedést az intézeti munkatársak körében. A II. Magyar Osztályt vezető Sándor Vilmos megjegyzése szerint: „Az értekezlet egészét az a ki nem mondott gondolat jellemezte, hogy tárgya a hazai viszonyok között már túlhaladottnak tekinthető. Erre és a megalkuvó hajlandóságra vall az, hogy a bevezetőben a kongresszus jelentőségéről mondottakra senki nem reagált.”¹⁴ Az Egyetemes Osztály vitájáról készült feljegyzés konkrét, névhez kapcsolt kritikákat is rögzített. Így például: „P. Mayer Mária Zsukov cikkét felszínesnek tartja, ajánlja, hogy az Intézet vitassa meg inkább Szidorov és Porsnyev tanulmányait.”¹⁵ Zsukov rövid, és jelentős részben csak a kongresszus általános dicséretét és jelszavait visszhangzó cikkével szemben valóban jóval több érdemi felvetés található B. P. Porsnyev hosszú írásában. Bár annak nem maradt nyoma, hogy az eredetileg a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tanácskozásán elhangzott előadás alapján a *Novaja i novejsaja isztorija* folyóiratban megjelent cikket külön is megvitatták volna, a tanulmányról magyar fordítás készült az intézeti munkatársaknak, és azt láthatóan nem csupán P. Mayer Mária ismerte.

Porsnyev hosszabban is kitért a polgári történetíráshoz fűződő viszony kérdésére:

¹³ Zsukov 1962; Molnár 1962. Zsukov cikke eredetiben a *Voproszi Isztorii* folyóiratban jelent meg 1961-ben.

¹⁴ A II. Magyar Osztály jelentése az 1962. febr. 23-án a XXII. kongresszus és a történetírás címen tartott értekezletéről. TTI 78/1962.

¹⁵ Feljegyzés az Egyetemes Osztály 1962. febr. 23-i vitájáról. TTI 78/1962.

„A szovjet történetírás a burzsoá ideológia ellen vívott harcban fejlődött mindig és fejlődik ma is. Éppen ezért a polgári történetírás bírálatának szükségessége feltétlenül helyet nyer munkánk legfontosabb, legelsőrendűbb feladatai és problémái sorában. [...] Mind ezt persze nem szabad a polgári történetírással szemben elfoglalt nihilista álláspontként felfogni, hiszen mi elismerjük mindazt a hasznos, amit a polgári történeti irodalom számkra mind a tapasztalat, mind a konkrét eredmények terén nyújthat. [...] A szovjet történetírás által eddig megtett út fontos tapasztalata – a jövőre nézve pedig fontos feladata, – harc a polgári történetírás ellen, de ugyan akkor aktív együttműködés annak haladó irányzataival.”

Ennek szellemében Porsnyev egyúttal a szovjet történészek nemzetközi jelenlétének és kapcsolatainak erősítését is sürgette.¹⁶

Ezek a gondolatok a Történettudományi Intézetben lefolytatott vitákban is feltűntek. Makkai László helyettes osztályvezetőként jegyzett beszámolója szerint a szovjet pártkongresszus tanulságairól lefolytatott vita során az I. magyar osztály munkatársait

„különösen élénken foglalkoztatta [...] a burzsoá történettudomány kritikájának szükségessége. Sok felszólalás hangzott el arról, hogy milyen keveset teszünk a nyugati burzsoá történettudomány ferdítéseinek (pl. az Ostforschung) cáfolata terén, milyen helytelen az óvakodás attól, hogy magukban a burzsoá lapokban kritizáljuk az ott megjelent cikkeket, milyen kevésbé kapcsolódunk be a világ történészeit foglalkoztató problémák kutatásába és vitálásába. Ezzel kapcsolatban egyesek rámutattak arra, hogy a provinciálizmus, mely a dogmatizmus egyik főforrása, részben a külföldi burzsoá történetírással folytatott vita hiányából ered. Sürgették ennek a hiányosságnak intézményes (viták, referensszolgálat) felszámolását.”¹⁷

Az egyes osztályok vitái alapján készült összefoglaló intézeti jelentés pedig úgy ismétli meg ezeket a gondolatokat, hogy még a megfogalmazásában is visszaköszönnek a szovjet történész sorai. E szerint:

„Nyilvánvalóan helytelen, nihilista álláspontot elfoglalni a polgári történetírással szemben, fel kell használni mindazt a hasznos, melyet a polgári történettudomány akár a tapasztalat, akár a konkrét eredmények terén nyújthat. Ugyanakkor a polgári történetírás bírálatát történettudományunk elidegeníthetetlen vonása kell legyen.”¹⁸

¹⁶ Porsnyev, B. F.: Az újkori történelem tanulmányozásának alapvető problémái. (Novaja i novejszaja isztorija, 1961. No. 6.) TTI 243/1962. Idézetek a kézirat 6. és 8. oldaláról.

¹⁷ Jelentés az I. magyar osztálynak „Az SzKP XXII. kongresszusa és a történetírás” tárgyában 1962. febr. 23-án tartott megbeszéléséről. TTI 78/1962.

¹⁸ Beszámoló a XXII. kongresszussal kapcsolatos intézeti vitákról. TTI 78/1962.

Jelen szempontunkból mindenképpen említésre méltó az is, hogy Porsnyev a tanulmányában hivatkozza az *Annales*-t (egy 1961. évi számot), elismeréssel, bár némi kritikával említi a folyóirat köreiből ekkoriban vezető szerepet játszó, magát marxistának valló történészt, Ernest Labrousse-t; az „Annales-iskola” egy másik kiemelkedő személyiségének, Robert Mandrou-nak a történeti pszichológiai munkásságát pedig egyenesen példaképül állítja.¹⁹

Míg Porsnyev a rövid utalásokon túl nem tér ki részletesebben arra, hogy kik és milyen mértékben tekinthetők a polgári történetírásban a haladó hagyományok letéteményesének, egy másik vezető szovjet történész magyarra fordított írása ezt egyértelműen megfogalmazza. Igaz ugyan, hogy Galkin tanulmánya 1969-ben jelent meg a *Századokban* – az eredeti közlési hely és időpont feltüntetése nélkül –, de talán nem tévedés álláspontját a néhány évvel korábban uralkodó nézetekre is jellemzőnek tartani.²⁰ Galkin az *Annales*-ről szólva kiemeli Bloch és Febvre erőfeszítéseit a hagyományos történetírás megújítása érdekében, majd pedig arra utal, hogy az általuk kijelölt irányvonalon továbbhaladó francia történészek a tőlük örökölt hagyományokra építve igyekeznek új irányvonalat kialakítani annak érdekében, hogy kiutat találjanak a polgári történetírás általános válságából. Erről pedig a következőket állapítja meg:

„Eltekintve néhány módszertani fogyatékoságtól, a túlzott strukturalizmustól, és attól, hogy jó néhány jelentős történeti kérdés kutatásával adós marad ez az új irányzat, az biztos, hogy a marxista módszertan és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom eszméi bizonyos hatást gyakoroltak és továbbra is gyakorolnak rá. Az »Annales« köré csoportosult tudósok által alkotott szintetikus széles skálájú munkák (pl. F. Braudel professzornak, az irányzat mai vezetőjének művei) egészében véve hasznos hozzájárulást jelentenek a történettudomány számára. Napjainkban a franciaországi gazdaság- és társadalomtörténeti kutató irányzat igen széles skálájú és a tudományos iskolák és tendenciák egész sorát foglalja magába. Rendkívül fontos és jellemző az a bonyolult és ellentmondásos, de egészében a francia történetírás számára igen termékeny folyamat, amelynek során az »Annales« irányzat kiindulásánál a marxista módszertannal kapcsolatba lép. Ez a kapcsolat fejlődése során különböző szakaszokon haladt át és napjainkban végül olyan helyzetbe jutott, hogy a marxisták és az »Annales«-kör viszonya a tudományos viták

¹⁹ Porsnyev idézett írása. TTI 243/1962.

²⁰ Feltételezésünket alátámasztja a *Voproszi Isztorii* hasábjain 1962-ben az *Annales*-ről megjelent, egy évvel később Braudel által is leközölt ismertetés, amely kissé kritikusabb hangvételben, de lényegét tekintve a fentihez hasonló jellemzést ad a folyóirat köréről (lásd Diliguenskij 1963). Galkin írása legalább öt évvel későbbi, mert 1967-es kiadványra is hivatkozik. Az idézetet lásd Galkin 1969: 1168.

kölcsönös egyenjogúságán alapuló dialógus vonásait ölti fel, a történettudomány számos fontos elméleti és gyakorlati kérdésének megvilágítása céljából.”²¹

A fentieket összefoglalva, a magyar történészek számára igazodási pontként szolgáló szovjet történetírás hivatalosnak tekinthető álláspontja szerint tehát a vita érdekében fontos tanulmányozni a polgári történetírást, fel kell használni annak eredményeit, sőt együttműködésre van szükség annak haladó irányzataival. Mindennek érdekében pedig erősíteni kell a szocialista országok történetírásának nemzetközi jelenlétét és kapcsolatait, ideértve a nyugati országok történetírásával folytatott dialógust is. Ezen belül az *Annales* történetírásával folytatott párbeszédnek pedig különleges helyzete van, az irányzatnak a marxizmushoz fűződő viszonya miatt.²²

Az SZKP XXII. kongresszusának a magyar történettudományra gyakorolt hatása már 1962 folyamán több jelentős következménnyel járt. Minden bizonnyal ennek köszönhető, hogy a Történettudományi Intézet egyetemes történetre szakosodott osztályának vezetője még ugyanebben az évben megjelentetett egy füzetnyi méretű kismonográfiát a Studium-könyvek sorozat keretében, vagyis a szélesebb érdeklődő közönségre is gondolva *A mai polgári történetírás* címmel. Ennek a munkának a szemléletét jól tetten érhetően közvetlenül meghatározzák a fent ismertetett elvek. A polgári történetírással folytatandó ideológiai harc jegyében íródott munka bevezetőjében a szerző kijelenti, hogy immár:

„Árnyaltabban látjuk a burzsoá történetírás egészét, s ez megment bennünket a helytelen egyszerűsítéstől, attól hogy minden polgári nézetet egy kalap alá vegyünk [...] a szélsőséges idealizmustól kezdve az ökonomizmus vagy az ösztönös materializmus által áthatott irányzatokig visz az út, ez utóbbi irányzatok képviselői néha már a marxizmushoz közelítenek (például a francia gazdaság- és társadalomtörténeti irányzat) [...] Róma [a X. nemzetközi történészkongresszus. Cz. G.] tehát felismertette a szocialista országok történészeivel azt a körülményt, hogy helytelen a burzsoá tábor valamennyi irányzatát – s ilyen irányzat sok van – egyformán reakciósként kezelni.”²³

A harcoss ideológiai és politikai kitételektől eltekintve a mai szemmel nézve is informatív és színvonalas összefoglalásában Kovács Endre külön fejezetet szentel az *Annales* történetírásának „A társadalom- és gazdaságtörténeti kutatások Franciaországban. Az Annales köre” címmel. Mivel ismere-

²¹ Galkin 1969: 1168.

²² E párbeszéd fontos állomása volt az 1961 októberében Moszkvában rendezett szovjet–francia konferencia, amelyről Jacques Le Goff írt részletes beszámolót abban a reményben, hogy a kétoldalú kapcsolatok tovább bővülnek. Le Goff 1963.

²³ Kovács 1962: 3–4.

teim szerint ez az Annales-iskolának szentelt első önálló és részletes magyar elemzés, érdemes kissé hosszabban is idézni:

„A múlt században egyoldalúan hódító politikatörténeti kutatásokkal szemben a két világháború közti időben különösen a francia történészek között volt érezhető az olyan szintézisre való törekvés, melyben a társadalmi, gazdasági és kulturális szempontok háttérbe szorítanak az egyoldalú politikai szemléletet. [...] A századunk első felében fellépő, kulturális szintézis jelszavát hordozó francia történeti iskola, az Annales folyóirat köre, nem materialista tudósokat tömörít maga köré, de meglátszik rajtuk a materialista hatás. Egyébként ezt az irányt úgy tekinthetjük, mint visszahatást a századvégi pozitivisták történetkedésére, mely beérte a tények eklektikus válogatásával – a szintézis igénye nélkül. Henry [sic!] Berr kezdeményezte az új irányt, melynek két kiváló képviselője, Marc Bloch és Lucien Febvre 1929-ben indították meg az Annales d'Histoire économique et sociale című folyóiratukat, s ez némi megszakítással (a második világháború éveiben) azóta is megjelenik. M. Bloch 1944-ben tragikusan elpusztult, L. Febvre pedig néhány éve, 1955-ben [helyesen: 1956. C. G.], halt meg. Munkatársaik és tanítványaik – köztük olyan kiváló nevek, mint G. Friedmann, Fr. Braudel és Ch. Morazé – szerkesztik a lapot, mely továbbra is a »gazdaság–társadalmak–civilizációk« -témakörben mozog, a tanulmányok szerzői szociológiai és pszichológiai szempontból igyekeznek megvilágítani a különböző gazdasági, társadalmi és intellektuális tényezők által meghatározott emberi sorsot.”²⁴

Kovács Endre megállapítja, hogy az Annales-kör által képviselt irányvonal a mai polgári történetírás legnépszerűbb irányzatai közé tartozik, és a szocialista országokban is „nagy figyelemmel kísérik munkáját”. Tudományos eredményeinek elismerése és méltatása mellett azonban ismertetésében alapvetően mégis a kritikus hangvétel a meghatározó, aminek alapja az, hogy a körnek a

„marxizmushoz való viszonya nem teljesen tisztázott. Az Annales cikkeiben találkozhatunk a történelmi materializmus egyes tételeivel, ez azonban nem tanúskodik az egész csoport marxista beállítottságáról, nem egyszer támadják a marxizmust állítólagos »egyoldalúsága« miatt, igyekeznek szembeállítani a marxi és lenini elveket. A csoport világnézeti alapja is inkább az idealizmus, mint a materializmus.”²⁵

Ebből következően magyarázható Kovács szerint a kört jellemző ismeretelméleti relativizmus (a történelem csupán a történészek műve). Lucien Febvre kapcsán jelenti ki, hogy bár ő sem foglalt el mindig „agnoszticista és szkeptikus” álláspontot, ám a „történelmi materializmus és a társadalmi

²⁴ Kovács 1962: 121–122.

²⁵ Kovács 1962: 123.

fejlődés objektív törvényeinek nem ismerete vezették relativista okoskodáshoz.²⁶ Mindezek mellett azonban Kovács két olyan további kritikát is megfogalmaz – igaz, végső soron ezeket is a történelmi materializmus elutasítása következményeként értelmezve –, melyeket az 1980-es évek végétől maguk az *Annales* körének történészei is felvetettek saját korábbi, Kovács kritikája idején is jellemző történetírásukkal szemben: az egyik a politikatörténet, és főként a politika szférájának teljes negligálása, a másik pedig az, hogy szerinte a „politika történetének ilyen nagyfokú háttérbe szorítása azzal a veszéllyel jár, hogy a történelmet absztrakt szociológiai sémák közé szorítjuk, kihagyjuk belőle az élő embereket, jöllehet a történelmet ezek csinálják.”²⁷ Ez a kritika kísértetiesen egybeesik az *Annales* történetírásának újragondolását az 1980-as évek második felében, az 1990-es évek elején nagy hatással kezdeményező Bernard Lepetit egyik sokat hivatkozott, „Komolyan veszi-e a történelem a főszereplőket?” című írásával, amelyben a korábbi gyakorlat problémájaként éppen az egyéni, emberi cselekvés szerepének elhanyagolását jelöli meg a történelmi magyarázatokban.²⁸ Mindent összevetve Kovács Endre ismertetéséből az az üzenet olvasható ki, hogy az *Annales* történetírása ugyan kritikával kezelendő, de mindenképpen figyelemmel kell lenni rá.²⁹

Braudel 1962-es látogatása

Az *Annales* történetírásának magyarországi recepciója vonatkozásában 1962-ben a másik nagy horderejű esemény Fernand Braudel magyarországi látogatása volt. Sajnos a Történettudományi Intézetben fennmaradt dokumentumok nem tudósítanak részletesen az előzményekről.³⁰ Ha az 1962-es évből fennmaradt intézeti iratokat forgatjuk, először egy „Körlevelek” feliratú dossziében találunk utalást Braudel magyarországi útjára, amely levél Ránki György nevében (de saját aláírása nélkül) arra szólítja fel – egyébként mind Braudel keresztnévét („Fernandes”), mind pedig az általa veze-

²⁶ Kovács 1962: 127.

²⁷ Kovács 1962: 125.

²⁸ Lepetit 1995.

²⁹ Itt érdemes megjegyezni, hogy egy 1964-es, intézeti munkáról szóló jelentés szerint az ideológiai továbbképzés részeként három közelebről meg nem nevezett kurzus indult, az 1. sorszámú keretében 1962 végén, illetve 1963 folyamán sorra kerülő három előadás közül az egyiket Molnár Erik tartotta az Annales-kör címen, ezt azonban nem sikerült megtalálnom (a másik két előadás: Makkai az egzisztencializmusról és Jaspersről, valamint Ránki Rostowról).

³⁰ A részletek ismertetése nélkül ennek jelentőségét kiemeli visszaemlékezésében Zimányi Vera is: Zimányi 2001.

tett intézmény nevét hibásan írva – az intézeti munkatársakat, hogy annak november 16-i akadémiai előadásán teljes létszámban jelenjenek meg.³¹

Az iratkötegben aztán jóval hátrébb találjuk meg a látogatással kapcsolatos további dokumentumokat, Braudel magyarországi programjának ismeretével, illetve az intézet részéről mellé kirendelt kísérő, Katus László részletes összefoglaló jelentésével.³² Eszerint Braudel az MTA meghívására érkezett Magyarországra a felesége kíséretében november 13-án, és november 20-i hazautazásáig gazdag programot bonyolított le. Az Akadémián a már említett előadásán túl külön is tárgyalt Erdei Ferenc főtitkárral. Előadást tartott a Francia Intézetben és megbeszélést folytatott a budapesti francia követéségen. Szabadidős, kulturális programként a számára szervezett budapesti városnézésen túl november 18-án, vasárnap Egerbe kirándult, továbbá részt vett egy előadáson az Operaházban (ahol Katus gondos feljegyzése szerint Bartók művei, *A fából faragott királyfi* és *Csodálatos mandarin* mellett Petrovics Emil *C'est la guerre* című darabját látta), ellátogatott a Nemzeti Galériába, a Szépművészeti Múzeumba és a Történeti Múzeumba. Megfordult az Országos Levéltárban. Kétszer is járt a Néprajzi Múzeumban, ahol Belényessy Mártával folytatott megbeszélést, a paraszti termelőeszközök és a középkori faluásatások eredményei, illetve Kovalovszky Júlia és Méri István kutatásai iránt érdeklődött. Hasonlóképpen két alkalommal volt a Közgazdaságtudományi Intézetben (itt mindkétszer Friss Istvánnal és Cukor Györggyel tárgyalt). Nem utolsó sorban pedig a Történettudományi Intézetben is kétszer is járt, ahol fogadást adtak a tiszteletére, illetve külön megbeszélést folytatott az anyagi kultúrát tanulmányozó munkacsoport tagjaival (Bartha Antal, Endrei Walter, Heckenast Gusztáv, Katus László, Makkai László).

A látogatásról készített jelentése alapján egyértelmű, hogy Katus világoosan felmérte annak jelentőségét:

„Braudel professzor látogatása nemcsak azért volt jelentős, mert személyében az egyetemes gazdaság és technikatörténeti kutatások egyik nemzetközileg elismert tekintélyét ismerhettük meg, hanem mert vezető szerepet tölt be a történészek nemzetközi szervezetében (mint a gazdaságtörténeti bizottság vezetője), s a francia társadalomtudományi kutatások (sciences humaines) irányításában. Hazánkban tehát nemcsak mint tudós és kutató, hanem mint a nemzetközi tudományos élet szervezője és diplomatája is tartózkodott. [...] Braudel professzor látogatása tehát rendkívül nagyjelentőségűnek minősíthető nemzetközi tudományos kapcsolataink kiépítése szempontjából, különösen a társadalomtudományokat illetően [...] S ez nemcsak a szoroson vett francia kapcsolatok megerősödését jelenti, hanem szélesebb nemzetközi együttműködés lehetőségeinek

³¹ TTI 81/1962.

³² TTI 870/1962.

megnyílását is, tekintettel Braudel professzor nemzetközi tudományos pozícióira [...] Ezért kívánatos lenne vele a kapcsolatok további fenntartása – mint azt a lengyelek, vagy a jugoszlávok teszik (akik az utóbbi években ismételten meghívták). Braudel professzor különösen jó tudományos kapcsolatokkal rendelkezik a latinnyelvű országok (Olaszország, Spanyolország, Portugália, Brazília, Argentína) az Egyesült Államok és India felé, s ismételten felajánlotta segítségét ilyen irányú tudományos kapcsolataink kiépítéséhez. Ennek első lépése természetesen a párizsi intézményekkel való intenzív kapcsolat megteremtése lenne, amelyhez valóban a legmesszebbmenőbb készséggel mindenfajta hivatalos és személyes támogatást kilátásba helyezett a maga részéről.”³³

Braudel ekkor éppen az újkori anyagi kultúrát középpontba helyező nagyszabású egyetemes gazdaságtörténeti munkáján dolgozott, és programjából ítélve láthatólag az anyaggyűjtésre is kihasználta budapesti útját.³⁴ Célja azonban elsősorban a minél szélesebb körű tudományos kapcsolatok kiépítése volt.

Braudel már néhány évvel korábban hangsúlyozta annak fontosságát, hogy a francia, illetve általánosabban a nyugati történetírás, amennyire lehetséges, nyisson keleti irányban. Ennek egyik első megfogalmazása az *Annales* 1957. évi első számában olvasható (ekkor veszi át egyedül a folyóirat irányítását Lucien Febvre halála után), ahol a középkori orosz gazdaságtörténetre irányuló 1948–1953 közötti orosz munkákról közölt szemlét, és ez elé rövid bevezetőt írt:

„Követni és közelről nyomon kísérni az orosz történészek munkáját – e feladat elől nem térhetünk ki. Különböztetjük, hogy háttér fordítunk egy »kontinensnyi« történelemnek. Ezért eltökéltek vagyunk, hogy megsokszorozzuk, amennyire csak lehetséges, a kritikák és elemzések számát erről a hatalmas és lényegi fontosságú területről, amelybe a nyugati történészek nehezen hatolnak be, mert a nyelvi akadályokat egyáltalán nem, vagy csak komoly erőfeszítésekkel tudják áthidalni.”³⁵

Braudel ennek szellemében három fontos orosz munka közeljövőben, az általa vezetett intézmény egyik sorozatában várható francia kiadását is beharangozza – köztük, mint láttuk, a XXII. kongresszust követően

³³ Katus László kísérői jelentése az MTA Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának, 1962. nov. 27. Az idézetek a 2. és 4. oldalon találhatóak. TTI 870/1962.

³⁴ *A Civilisation matérielle économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle* első kötet (*Les Structures du quotidien: le possible et l'impossible* alcímmel) 1967-ben jelent meg. A második (*Les Jeux de l'échange*) és harmadik kötet (*Le Temps du monde*) 1979-ben jött ki. Magyarul csak az első kötet jelent meg, 1985-ben *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század – A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen* címmel.

³⁵ Braudel–Alexandre–Poliakov 1957: 127.

a szovjet történetírás nyugati nyitását sürgető Porsnyevnek a 17. századi francia parasztfelkelésekről írt könyvét, aminek fényében a szovjet történészek ez az álláspontja is jobban érthető.³⁶ Braudel rövid jegyzete tehát valójában a keleti irányba történő nyitás programjának meghirdetése, a két orosz történész ismertetésének közlését az első lépésnek tekinti, „amit érdemes lesz megjegyeznünk”³⁷

Braudel 1962-es magyarországi útját, a magyar történészekkel való hivatalos kapcsolatfelvételt ennek a törekvésnek a keretében kell értelmeznünk. Az orosz történészek mellett, mint arra Katus is utal a jelentésében, már voltak kapcsolatai lengyelekkel, jugoszlávokkal, és amint a politikai körülmények erre lehetőséget kínáltak, rögtön eljött Magyarországra is. Azt, hogy milyen jelentőséget tulajdonított az ügynek, világosan mutatja, hogy a konkrét együttműködésre vonatkozóan igen komoly ajánlatokkal érkezett, amelyeket Katus beszámolója szerint az Erdei Ferencsel, illetve az MTA Nemzetközi Osztálya munkatársaival folytatott megbeszélésen terjesztett elő. Braudel együttműködési szerződést ajánlott az akadémiának, amelynek keretében elsősorban kutatók cseréjére kerülne sor. A maga részéről évi 24–36 hónapnyi franciaországi kutatói ösztöndíjat ajánlott a különböző társadalomtudományok művelői számára (vagyis nem csupán történészeknek), egy-egy kutatónak 3 hónapos kint tartózkodásra. Mondani sem kell, nem paritásos alapon képzelte el az együttműködést, cserébe csupán egy-egy francia kutató magyarországi fogadását kérte, azzal, hogy számukat esetleg majd a jövőben fokozatosan, a lehetőségek szerint növelnék. Emellett javaslatot tett vezető magyar történészek, közgazdászok rövidebb, 8–14 napos meghívására szakmai megbeszélésekre, előadások tartására. Ezeket túl a meglátogatott intézeteknek könyvcserét ajánlott (szintén nem paritásos alapon...), illetve egyedi kérésre is egy-egy Magyarországon nem hozzáférhető könyv megküldését.

A Történettudományi Intézet több munkatársának is javasolta, hogy küldjön cikket az *Annales* folyóiratnak, illetve, hogy kapcsolódjon be a „Párizsban folyó nemzetközi kutatómunkába a dolgozóosztályok életszínvonalának, anyagi ellátottságának történeti alakulását illetően”, vagyis abba

³⁶ „[...] le livre d'A. G. Mankov, Les Prix et leur mouvement dans l'Etat russe au XVIe siècle, que suivra bientôt la traduction du grand ouvrage de B. A. Grekov, La Paysannerie russe (Moscou, 1952). Il est probable que sera publié ensuite le livre de B. P. Porchnev, Mouvements populaires en France dans les années 1620–1640.” Lásd Braudel–Alexandre–Poliakov 1957: 127.

³⁷ Ennek a jegyzetnek és a nyomában tapasztalhatóan kibontakozó fordulatnak a jelentőségére már Niederhauser Emil felhívta a figyelmet a *Századokban* 1969-ben az *Annales*-ről megjelent írásában (Niederhauser 1969).

az anyagi kultúrára irányuló kutatásba, amelynek eredményeként később Braudel már említett nagy munkája is megjelent.

Katus jól láthatóan törekedett jelentésében arra, hogy az akadémia nemzetközi kapcsolatok osztályának munkatársai előtt minél kedvezőbb színben tűnjön fel Braudel, illetve az *Annales* történetírása, és hogy a felajánlott együttműködés jelentőségét belátva, mielőbb elfogadják azt. A jelentés alábbi részleteit egyértelműen így értelmezhetjük:

„Hasonlóképpen hasznos volt Braudel professzor látogatása szűkebb szakmai szempontból is. Mint az »Annales« című folyóirat szerkesztője és a körülötte csoportosult – ma már nemzetközi méretűvé nőtt – történetírói iskola egyik vezetője a mai haladószelemű nyugati történetírás kiemelkedő alakja. Beszélgetéseink során ismételten hangsúlyozta a nyugati tudomány konzervatív–reakciós erőivel való szembenállását (ezt egyébként a folyóirat is jól tükrözi) – s bár maga nem marxista – nagyrabecsülését fejezte ki a marxista történettudomány eredményei és módszerei iránt. [...] Elismeréssel és csodálkozással nyilatkozott tudományos és kulturális életünk magas színvonaláról, a nálunk uralkodó általános életviszonyokról, s arról a növekvő szimpátiáról, amellyel Magyarország iránt a francia haladó (nem marxista) tudományos körökben viseltetnek. Többször hangsúlyozta, mennyire örülne, ha az általa javasolt együttműködés megvalósulhatna, s hogy ebből ők minden politikai motívumot ki szeretnének zárni, szigorúan a kölcsönös tudományos hasznot és érdekeket tartva szem előtt. Éppen ezért kívánt személyesen fordulni az Akadémiához javaslataival, mellőzve az odakint bőven kínáló emigránsokat, mert elsősorban a hazai kutatógárdából szeretne intézetében maga körül magyar munkatársakat látni.”³⁸

A kapcsolatok hétköznapijai

Braudel látogatásának következményeként valóban sikerült új lapot nyitni a francia-magyar történész együttműködésben, amelynek középpontjába az *Annales* köre, és a hozzá kapcsolódó intézmények, a Braudel által vezetett EPHE és a Maison des Sciences de l’Homme kerültek³⁹. Ennek következ

³⁸ Katus már idézett jelentése. TTI 870/1962.

³⁹ Az École Pratique des Hautes Études 1868-ban létesült a francia felsőoktatás és kutatás megújítására irányuló erőfeszítések jegyében. Jelentős részben német mintát követve, az EPHE keretében szemináriumi rendszerben folyt az oktatás, amit igyekeztek összekapcsolni a tényleges, gyakorlati kutatásokkal. A korabeli elavult egyetemi struktúrával szemben friss, innovatív szellemiségű intézmény tudományáganként szekciókra osztva szerveződött, és ma is így működik. A VI. szekció „Sciences économiques et sociales” néven 1947-ben jött létre Lucien Febvre irányításával. Őt követte Braudel, aki 1956 és 1972 között vezette a VI. szekciót. Utódja, Jacques Le Goff elnöksége alatt 1975-ben az EPHE-től

konkrét jele az volt, hogy 1963 elején megérkezett Braudel könyvküldeménye a Történettudományi Intézetbe. Erről Ránki rövid köszönőleveléből értesülünk, és a küldeményt Katus László is említi visszaemlékezéseiben,⁴⁰ a Történettudományi Intézet könyvtárában pedig megtekinthetők a régi leltári naplók, amelyekből az derül ki, hogy 1963. január 4. és 15. között, aztán április 22-én összesen közel száz francia munkát vettek leltárba, minden bizonnyal Braudel küldeményéből. E könyvek legnagyobb része friss, a közelmúltban megjelent, döntően a 11–19. századi időszakra vonatkozó, elsősorban gazdaság- és társadalomtörténeti mű, többek között olyan szerzőktől, mint Marc Bloch, Braudel, Adeline Daumard, Georges Duby, Lucien Febvre, Georges Friedmann, François Furet, Pierre Goubert, Paul Leuillot. E munkák alapján valóban átfogóan tájékozódni lehetett a francia, illetve szűkebben az *Annales* történetírásának eredményeiről.⁴¹ A Történettudományi Intézet iratanyaga alapján arról is képet alkothatunk, hogy az intézeti munkatársak közül kinek állt módjában olvasni ezeket, ugyanis 1963-ban felmérést készítettek a munkatársak nyelvtudásáról.⁴² A nyelvtudás négy szintjét (előadásképes, folyamatosan beszél, ír, olvas) megkülönböztető kimutatás összesítője szerint a felmérésben résztvevő 47 kutató közül 21 fő vallotta, hogy olvas franciául (a legelterjedtebb a német olvasni tudás volt 42 fővel, második helyen az orosz állt 31 fővel, a harmadik az angol 24 – ettől tehát alig maradt el a francia –, az ötödik pedig az olasz volt 11 fővel). Előadásképes francia nyelvtudást ugyanakkor csak hárman, Benda Kálmán, Kovács Endre és Niederhauser Emil jelzett, míg folyamatosan beszélőnek rajtuk kívül Györfy György, Katus László, Lackó Miklós, Makkai László, Mályusz Elemér, Ránki György tartotta magát.⁴³

A következő éveket a magyar történetírás, illetve konkrétan is a Történettudományi Intézet nemzetközi beágyazottságának, nyugati kapcsolatainak fokozatos megerősödése jellemzi. Amint az Intézet életét dokumentáló iratokból is kitűnik, ezek sorában – teljesen érthető módon – megkülönböztetett

leválva École des Hautes Études en Sciences Sociales néven önálló intézménnyé vált. A Maison des Sciences de l'Homme a saját épülettel nem rendelkező VI. szekció mellett, annak munkája kiegészítéséül és támogatására 1957-től kezdett működni mindenekelőtt kutatócsoportok, illetve egy könyvtár és dokumentációs központ befogadása céljából. Lásd Revel-Wachtel 1996; Benda 2003.

⁴⁰ Ránki György levele Fernand Braudelnek 1963. jan. 8-án. TTI 35/1963. Katus 2008: 454.

⁴¹ Az MTA Történettudományi Intézete Leltári Naplója, 1963. jan. 1. – 1965. máj. 13.

⁴² A felmérés az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya részére készült. Ránki György igazgatóhelyettes jelentése Balogh Sándor részére, 1963. okt. 30. TTI 969/1963.

⁴³ Ránki neve mellett a részletes táblázat rovatai üresek, de kikövetkeztethető, hogy ő volt a kilencedik.

figyelmet kaptak az osztrák kapcsolatok, ezen belül is főként a bécsi kutatási lehetőségek, a Collegium Hungaricum 1963-as újraindításával.⁴⁴ A nagy nemzetközi történéskongresszusok, így az 1965-ben Münchenben rendezett gazdaságtörténeti konferencia és főként a Bécsben tartott XII. Nemzetközi Történéskongresszus, illetve azon a magyar részvétel kérdése is természetesen központi téma volt, már 1963 elejétől.⁴⁵

A megerősödő nyugati kapcsolatok sorában a francia vonal komoly súllyal jelentkezett, Braudel 1962-es útjának következményei, az *Annales* köre történetírásának nemzetközi elismertsége és szerepe, illetve a mindkét oldalról megmutató érdeklődés hatására. A *Századok* korábban említett „Folyóiratszemle” rovatán túl szintén a nemzetközi, nyugati nyitás szellemében megindított *Világtörténet* folyóirat 1964. évi első számában az első cikk a már idézett szovjet történész, Porsnyev írása „Pszichológia és történetírás” címen. Ezt azonban az *Annales* köréhez tartozó Robert Mandrou-nak az újkori Franciaországról történeti pszichológiai szempontból írt könyvének egy fejezete követi. Igaz, a szerkesztőség a két tanulmány elé írt rövid felvezetőjében egyértelművé teszi, hogy a francia történész munkájára azért esett a választásuk, mert Porsnyev elismeréssel nyilatkozik róla (ami egyben ismét a szovjet történetírás szerepére utal az *Annales* hazai recepciójában).⁴⁶ A második számban pedig az „Évszázadunk nagy történetírói” rovatban Marc Bloch pályájáról olvashatunk Makkai László tollából. Bloch munkásságának bemutatását a technikai és társadalmi fejlődés kapcsolatáról írt rövidebb, de fontos cikkének fordítása egészíti ki.⁴⁷ A következő számban pedig Ruggiero Romano-nak, a Párizsban élő olasz történésznek, az EPHE professzorának, Braudel egyik legközelebbi munkatársának az ártörténeti kutatások új módszertani alapjairól szóló írása olvasható, amit Zimányi Vera igen részletes nemzetközi bibliográfiai áttekintése követ az ár- és bértörténeti kutatásokról. Romano 1964-ben ezt megelőzően járt egyébként Budapesten,

⁴⁴ Például TTI 2/1963.

⁴⁵ Például TTI 61/1963.

⁴⁶ Porsnyev 1964, Mandrou 1964. A *Világtörténet* első számához írt bevezetőjében Molnár Erik úgy foglalja össze az új folyóirat feladatát, hogy „harcolva a hungarocentrikus provincializmus ellen, tájékoztatást nyújtson a magyar történészeknek és a történelem iránt komolyan érdeklődő olvasóknak a külföldi marxista és nem marxista történeti irodalomról”. Molnár 1964: 2.

⁴⁷ Bloch bemutatása mellett szóló érv lehetett kétségkívül a francia ellenállásban játszott szerepe, amire a cikk kezdő sora is utal: „Húsz évvel ezelőtt halt meg a francia ellenállási mozgalom e neves mártírja, egyben Franciaország egyik legnagyobb historikusa...”. A leközölt tanulmány kiválasztását egyrészt az indokolja, hogy jól példázza a Blochra jellemző interdiszciplináris és összehasonlító megközelítést, másrészt a termelőerők történeti fejlődésének „nálunk is eléggé elhanyagolt” területét kutatja. Mindebből pedig „mi [marxista történészek] is tanulhatunk”. Makkai 1964, 75, 79; Bloch 1964.

és Zimányi Vera visszaemlékezése szerint ösztönzően hatott rá abban, hogy tovább folytassa kutatásait ezen a nagy fáradságot igénylő szakterületen.⁴⁸ A francia részről szintén ez az az időszak, amikor hosszú szünet után ismét feltűnik egy-egy magyar munkáról szóló recenzió az *Annales* hasábjain, sőt 1966-tól már egy-egy önálló tanulmányt is közölnek magyar történészekről.⁴⁹

Braudel látogatása után a Történettudományi Intézet és az EPHE között megszaporodik a levélváltás, a szakmai információk cseréje is.⁵⁰ A szívélyes kapcsolatokra jellemző, hogy az Intézet több, nem az állományába tartozó magyar kutató ügyében is közvetítést vállalt és segítséget kért az EPHE vezető professzoraitól.⁵¹

A nyugati nyitás, illetve a nemzetközi kapcsolatok erősítésének ügyét azonban az elvi-ideológiai jóváhagyás ellenére is számos egyéb jellegű probléma nehezítette meg, amelyek a francia kapcsolatok ápolására is kihatottak.⁵² Bár a Braudel által kezdeményezett kutatócseré, a kölcsönös, rövidebb

⁴⁸ Romano 1964; Zimányi 1964, 2001.

⁴⁹ Elsőként 1962-ben Cukor György közgazdásznak az MTA által francia nyelven kiadott „Questions de la planification économique en Hongrie” című munkájáról, majd 1964-ben Makkai Lászlónak a „Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században” című 1957-es tanulmányáról jelent meg ismertetés. Ezután az általunk vizsgált időszakban (az 1970-es évek elejéig) minden évfolyamra jut egy-két magyar vonatkozású recenzió vagy önálló tanulmány. Ez utóbbiak sorát Endrei Walter „Mutation d’une allégorie: l’hiver et le sacrifice du Nouvel An” című írása nyitja az 1966. évi 5. számban, amit Pach Zsigmond Pál „En Hongrie au XVIe siècle: l’activité commerciale des seigneurs et leur production marchande” című tanulmánya követ rögtön a következőben. 1970-ig egyébként még Spira György, Wellmann Imre, továbbá Kirilly Zsigmondné és N. Kiss István egy közös írással, Fügedi Erik pedig két tanulmánnyal jelent meg az *Annales*-ban.

⁵⁰ 1964 elején például az EPHE tájékoztatást kér a magyarországi történettudományos bibliográfiákról, amire válaszul szinte postafordultával megy egy igen alapos kétoldalas ismertetés Molnár Erik aláírásával. TTI 115/1964.

⁵¹ Csak egyetlen példa: Ránki György egy 1965. áprilisi levelében Jacques Le Goff támogatását kérte Szabó Istvánnak az augusztusi müncheni III. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Konferenciára való jelentkezésének mielőbbi pozitív elbírálásáért. Ránki György levele Jacques Le Goffhoz, 1964. ápr. 13. TTI 23/1964.

⁵² Nem francia vonatkozású problémára, de a viszonyok érzékeltetésére jó példaként idézhetjük a Nemzetközi Történešzbizottságnak fizetendő tagdíj ügyét, amelynek rendszeres folyósítása a nemzetközi kongresszusokon való teljes jogú részvétel feltétele volt. A XII. bécsi kongresszusra készülve Ránki György 1963 végén kérdezett rá – bevállása szerint kínosan érezve magát –, hogy miként áll a magyar tagdíjbefizetés, és azt a választ kapta, hogy 1960 óta vagyunk elmaradásban, vagyis 1964-et is számítva 4 évi tagdíjjal, 1200 svájci frank, másként 300 dollárnyi befizetéssel tartozunk. A befizetést a Külügyminisztériumnak kellett volna megtennie, ez azonban csak fizetési felszólításra lett volna erre hajlandó, de a Nemzetközi Történešzbizottság ilyen felszólítást nem fogalmazott meg. Ráadásul a Külügyminisztérium arra hivatkozva, hogy jelentős összegről van szó, felszólította Ránkit, hogy kérjen fizetési engedményt, amit meg is tett, de erre

látogatásra szóló meghívások, illetve az ösztöndíjas program is megindult – aminek a jelentőségét nem kell ismételtten hangsúlyozni –, de nagy jövés-menés korántsem kezdődött. Ez is elég volt azonban ahhoz, hogy az állambiztonsági szervek figyelmét felkeltse. Őze Sándor egy 1965. október 5-én kelt jelentést tett közzé a „Vili” fedőnevű beépített ügynöktől a „Történettudományi Intézet dolgozóinak külföldi kapcsolatairól”, amely első helyen említi, hogy Braudel támogatásával „az utóbbi időben sokan voltak Franciaországban, leginkább Párizsban.”⁵³

A franciák magyarországi látogatását, a vízum kiadásának lassú és körülményes ügyintézésén túl, egyrészt az nehezítette, hogy a magyar félnek igen korlátozottak voltak a pénzügyi lehetőségei a vendégek fogadására, másrészt a meghívásokat engedélyeztetni kellett. A Történettudományi Intézet saját keretében csupán javaslatot tehetett a külföldi meghívottak személyére, a végső döntést az Akadémia illetékes szervei hozták.⁵⁴ Ilyen körülmények között egy-egy látogatásnak persze különleges jelentősége volt, amit

választ nem kapott. A probléma megoldása érdekében Ránki végül az MSZMP Tudományos és Kulturális Osztályához fordult, és Óvári Miklós közbenjárását kérte. Javaslatára szerint, ha a „Külügyminisztérium befizetné 1961- és 1962-es tagdíjunkt vagyis 150 dollárt, ez esetben nem fenyegetne minket az 1965-ös kongresszuson a kizárás, illetve a szavazati jog megvonásának a veszélye. Arra viszont, hogy egy ilyen hivatalos jóváhagyást kapjunk, aligha lehet számítani. Arra kérem a MSZMP Tudományos és Kulturális osztályát, járjon közbe a Külügyminisztériumnál, hogy adósságunkat minden külön felszólítás nélkül úgy törlesszük, hogy ez évben eszközöljön a Külügyminisztérium 1961–62-re, a jövő évben pedig 1963–64-re befizetést.” Ránki György levele Óvári Miklós elvtársnak MSZMP Tudományos és Kulturális Osztálya, 1964. jún. 24-én. TTI 23/1964.

⁵³ Őze 2014: 100. „Vili” egyébként azt írja jelentésében: „Úgy tudom, hogy Braudel prof. ugyan nem marxista, de meglehetősen baloldali beállítottságú.” A francia és magyar történészek korabeli kapcsolatairól, a kölcsönös látogatásokról, közös tudományos programokról minden bizonnyal több jelentés is készült, ezek feltárására azonban jelen keretek között nem vállalkozhattam.

⁵⁴ A helyzet jellemzésére idézhetjük, hogy 1964-ben például az MTA II. Társadalmi-Történeti Tudományos Osztálya a hozzá tartozó intézetektől – így a Történettudományi Intézettől is – bekért javaslatok alapján összesen 12 külföldi tudós, köztük három történész meghívását hagyta jóvá, akik számára a meghívót az Akadémia főtítkára bocsátja ki. Az erről szóló értesítés azt is tudatja, hogy rajtuk kívül „Meghívási keretünket terheli továbbá a *Közgazdasági Szemle* szerkesztőségi tapasztalatcseréje céljából 12 nap, valamint a Magyar Történelmi Társulat kérése egy jugoszláv történész, a Jugoszláv Történelmi Társulatok Szövetsége egy küldöttjének meghívására.” További intézeti meghívásokra pedig csak az időközbeni esetleges lemondások esetén nyílik lehetőség. Kónya Sándor szaktitkár értesítése a Történettudományi Intézetnek a II. osztály 1964. évi külön meghívási javaslatainak jóváhagyása tárgyában, 1964. jan. 13. TTI 23/1964. A három történész mellett egy-egy régész, szociológus és filozófus, két geográfus és négy közgazdász, származásukra nézve négy francia, három szovjet, két amerikai, és egy-egy lengyel, nyugatnémet és osztrák meghívásáról volt szó.

megkülönböztetett érdeklődés kísért. Az 1968-as nagy budapesti francia–magyar gazdaságtörténeti konferenciát megelőzően a már említett Ruggiero Romano útján kívül az *Annales* köréhez tartozó történészek közül az általam átnézett iratanyag tanúsága szerint még Ernest Labrousse, Jean Bouvier és Jacques Le Goff rövidebb, előadással egybekötött látogatására került sor.

A magát marxista gazdaságtörténésznek valló Labrousse Marc Bloch tanszékét örökölte a Sorbonne-on. Saját kutatásai mellett az Annales-iskolára elsősorban azzal gyakorolt nagy hatást, hogy egyetemi tanárként ő volt doktori témavezetője számos, az *Annales* körének meghatározó alakjává váló történésznek (például Emmanuel Le Roy Ladurie, Pierre Vilar, Maurice Aguhlon, Jean-Claude Perrot, René Baehrel, Alain Corbin vagy éppen az említett Jean Bouvier).⁵⁵ Labrousse egyébként Braudeltől függetlenül maga is kereste a kapcsolatokat a magyar történészekkel, az általa elnökölt nemzetközi szakszövetség (a Commission internationale d'histoire des mouvements sociaux et des structures sociales nevében) például még 1962 végén levélben fordult Molnár Erikhez, hogy a magyar történészek is vegyenek részt az I. Internacionálé alapításának 100. évfordulója alkalmából 1964-ben tervezett kongresszuson, amire Molnár nagy örömmel mondott igent.⁵⁶ A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészkarának Dékánja, Mérei Gyula pedig azzal fordul 1963 elején Molnár Erikhez, hogy decemberi hivatalos párizsi útján találkozott Labrousse-szal, aki nagyon kérte, javasoljon számára olyan magyar történészt, aki a magyarországi 19–20. századi városi társadalom összetételével foglalkozik, és akinek egy húszoldalas tanulmányát az *Annales*-ban, vagy hozzá közelálló más francia folyóiratban jelentetné meg.⁵⁷

Labrousse meghívását az Intézet már 1963-ban kezdeményezte az Akadémianál, amely el is küldte a meghívót, de a francia történész elfoglaltságára hivatkozva azt kérte, tegyék át az útját a következő évre. Kérését az Akadémia figyelembe vette, és 1964-ben ismét biztosított keretet a meghívására, Labrousse azonban újból halasztást kért, és útjára végül csak 1965-ben került sor, úgy, hogy az őszre esedékes végleges időpontot még az utolsó pillanatokban is módosította. Végül november elején érkezett egy hétre. Programjáról nem maradt fenn, talán nem is készült olyan részletes beszámoló, mint korábban Braudel útjáról, mindössze az dokumentálható, hogy

⁵⁵ Labrousse hatásáról és jelentőségéről, illetve az *Annales* körében elfoglalt helyzetéről lásd Burguière 2006: 131–165.

⁵⁶ Molnár Erik levele Ernest Labrousse-hoz, 1963. febr. 15. TTI 16/1963. A tervezett konferenciára az Intézet részéről Molnár Erik, Jemnitz János és Erényi Tibor részvételére született javaslat.

⁵⁷ Mérei Gyula levele Molnár Erikhez, 1963. jan. 2. TTI 16/1963. A tanulmány megírása kapcsán Lackó Miklós neve merült fel, az ügy további alakulásáról egyelőre nincs információ.

két előadást tartott: az egyiket az Akadémián „Társadalomtörténet Franciaországban”, a másikat az ELTE Bölcsészkarán „République et socialisme au sein du socialisme français (1876–1914)” címmel. Ez utóbbi előkészítések Ránki György jónak látta a biztonság kedvéért felhívni Zsigmond László, az Újkori Egyetemes Történeti Tanszék professzora figyelmét, hogy „ennél az előadásnál Labrousse professzor nagyszámú közönséggel számol”.⁵⁸

Labrousse látogatásával nagyjából azonos időben került sor egykori doktoranduszának, Jean Bouvier-nek az útjára is, aminek kapcsán szintén számos szervezési, időpontegyeztetési probléma felmerült. A hosszú 19. század második felének gazdaságtörténetére specializálódott Bouvier, aki ekkor a lille-i egyetem adjunktusa volt – bár a Történettudományi Intézetben is tartott előadást szűkebb körben („Statisztikai vizsgálatok a profit vizsgálataira Franciaországban a 19. század második felében”) –, Ránki György meghívására hivatalosan a Debreceni Egyetem vendége volt, látogatásának középpontjában tehát az ott tartott, az 1914 előtti francia imperializmus jellemzőiről szóló előadása állt.⁵⁹

Jacques Le Goff utazására is hosszabb egyeztetés után, az eredetileg tervezetthez képest egy év csúszással, 1966-ban került sor. Le Goff 1960-ban került Braudel mellé az EPHE-be, de első magyarországi útja időpontjában már professzor, az *Annales* körének meghatározó alakja. Ezt jelzi, hogy 1969-ben Marc Ferro és Le Roy Ladurie társaságában átveszi a folyóirat irányítását Braudeltől, sőt 1972-ben megörökli tőle az EPHE VI. szekciójának elnöki székét is. Látogatásának nagy visszhangot kiváltó legfontosabb eseménye a „Van-e Annales-iskola?” címen az Akadémián megtartott előadása volt.⁶⁰ A ma már magyarul is olvasható előadásban Le Goff valóban átfogó és részletes képet adott annak a történetírásnak a legfontosabb jellemzőiről, amelyet a nemzetközi történetírás iskolaként emleget ugyan, de, mint érvelésében rámutatott, sokkal inkább egy élénk szellemi műhely. Nem valamiféle iskolás fegyelem, egy mester tekintélyének feltétlen követése, hanem a viták, a sokszínűség jellemzi, összetartó ereje pedig abban rejlik, hogy a hozzá kapcsolódó, legkülönbözőbb korokkal és szakterületekkel foglalkozó kutatók között néhány alapvető kérdésben szemléleti azonosság van. Le Goff nem mulasztotta el azt sem, hogy kitérjen a marxista történetírással való kapcsolatra, aminek kapcsán mindenekelőtt az érdemi tudományos viták és a marxista történészekkel folytatott dialógus fontosságát emelte ki.

Ami a fiatal francia kutatók magyarországi fogadását illeti, az átnézett intézeti iratokban mindössze két esetnek találtam nyomát.⁶¹ Későbbi

⁵⁸ TTI 46/1962, TTI 23/1964, TTI 9/1965.

⁵⁹ TTI 9/1965.

⁶⁰ Le Goff 2007.

⁶¹ Irène Marton a Kulturális Kapcsolatok Intézete vendégeként, a magyar–francia

pályafutása alapján, az újkori magyar történelem francia szaktekintélyévé váló Jean Béranger esete az érdekesebb. Mint a Sorbonne magyar történelemre szakosodott tanársegédje, Braudel ajánlásával, illetve az EPHE közvetítésével, eredetileg 1965 áprilisában szeretett volna négyhetes kutatóútra érkezni, de az EPHE erre vonatkozó januári levelére magyar részről nem érkezett válasz. Molnár Erik a megismételt márciusi megkeresésre kezdett intézkedni, arra hivatkozva, hogy az első levelét nem kapta meg. Az MTA főtítkárhelyettesének a közbenjárását kéri, kiemelve, hogy mind a párizsi Magyar Intézet, mind a követség nagyra becsüli Béranger-t és támogatná meghívását. Válasz azonban csak júniusban érkezik, azzal, hogy szeptember hónapra lehet fogadni Béranger-t. Ezekre a látogatásokra természetesen a politika is figyelt. A Béranger útjával kapcsolatos iratok között fennmaradt egy 1965. november 11-én kelt feljegyzés a párizsi Magyar Intézet igazgatójától, amit a Külügyminisztériumnak írt, kérve, hogy a Történettudományi Intézetnek is továbbítsák. E feljegyzés szerint Béranger visszatérése után a Sorbonne-on november 10-én előadást tartott a magyar történetírásról, amelyről nagyon pozitívan nyilatkozott. A jelentés kiemeli a magyar–francia történészakcsolatok fejlesztésének fontosságát.

„Ideológiai szempontból is nagyon fontos, hogy Franciaország jövődő történelemtanárai minél több szimpatizáló hangú előadást halljanak tanáraiktól. J. Béranger tanulmányútját ilyen szempontból is eredményesnek tartjuk.”⁶²

Talán mondani sem kell, hogy a magyar történészek francia ösztöndíja körül, finoman fogalmazva, szintén adódtak bonyodalmak, és nem egyszerűen „csupán” a vízum, az utazáshoz szükséges engedélyek megszerzésének, illetve az időpont egyeztetésének problémáiról volt szó. A Történettudományi Intézet ügyeit igazgatóhelyettesként a vállán vivő Ránki György egy 1964 elején kelt, az MTA II. Osztálya szaktitkárának írt leveléből például az derül ki, hogy a Braudel-féle ösztöndíj elosztásából első alkalommal a történészek kimaradtak:

államközi megállapodás keretében érkezett a Történettudományi Intézetbe 1965 decemberében négyhetes időtartamra. TTI 9/1965. Személyéről internetes nyomozással csak annyit sikerült kiderítenem, hogy „Les milieux socialistes et progressistes de Hongrie et la question des nationalités, 1900–1914” (A szocialista és progresszív körök Magyarországon és a nemzetiségi kérdés, 1900–1914) címmel tanulmányt közölt a *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 1968. április-júniusi számában.

⁶² Bóta László feljegyzése 1965. nov. 11-én. A Béranger útjával kapcsolatos dokumentumok egyben: TTI 9/1965.

„Kedves Kónya elvtárs. 15/621/II/BI/1963 jelű leveledben jelezted, hogy Lackó Miklós kiküldetése a Braudel-féle keretben lesz esedékes. Tudomásom szerint a Braudel-féle egyezmény keretében már két ember volt Párizsban, s tekintettel arra, hogy Braudel különösen hangsúlyozta, az egyezményben mindenekelőtt a történészek számára kíván kutatási lehetőséget biztosítani, arra kérlek, intézkedjék az Osztály, hogy minél hamarabb megnyíljék meg ez a lehetőség. Szabó Imre elvtárral [az MTA főtitkárhelyettese. Cz. G.] már beszéltem, véleménye szerint Lackó kiküldetésének nincsen akadálya. Kérlek tehát, légy szíves megtenni ebben az ügyben a szükséges lépéseket, de arra is kérlek, biztosításokat, hogy ebben az egyezményben történészek megfelelő részesedést kapjanak, hiszen jónéhány ember volna még (Benda Kálmán, stb.) akiknek rendkívül sürgős és fontos volna a párizsi út.”⁶³

Ránkinak ez a levele azért is érdekes, mert Braudel, miként arról legálábbis Katus beszámolójából értesülhettünk, évi 24–36 hónapnyi ösztöndíjat ajánlott fel egyénenként 3 hónapos időtartamra, vagyis ha Katus információja pontos volt, 1963 folyamán pedig csak ketten részesültek ebben, az vagy arra utal, hogy a magyar tudomány működésének nehézsége, a bürokrácia akadályozta meg a felkínált lehetőség maradéktalan kihasználását, vagy arra, hogy a magyar tudományt ellenőrző politika nem tartotta kívánatosnak ennyi kutató Párizsba küldését. A legvalószínűbb azonban talán az, ha e két utóbbi tényező együttes következményét sejtjük a háttérben. Mindenesetre Szabó Imre január 7-i válaszában azt közli Ránkival, hogy „Braudel-lal valószínűleg anyagi okokból nem fogjuk tudni folytatni a kiküldetéseket, így erre 1964. év folyamán alig lehet számítani.”⁶⁴

Az Intézet vezetése azonban a jelek szerint ebbe nem nyugodott bele. Molnár Erik egy Braudelhez írt februári levélben Ránki György, Benda Kálmán, Lackó Miklós és Ince Miklós meghívását javasolja 3–3 hónapos ösztöndíjjal, amire Braudel a maga részéről rögtön rábólint.⁶⁵ Az ösztöndíjak ügyében az Akadémiával folytatott egyezkedésekről csak egy-egy utalást találunk az iratokban, mindenesetre úgy tűnik, végül az összes tervezett útra sor került, bár Ránki a hivatali elfoglaltságai miatt csak hat hetet tudott az év végén Párizsban tölteni.⁶⁶ Beszámolója szerint kinti tárgyalásai keretében megállapodás született az EPHE vezetőivel arról, hogy „a jövőben is,

⁶³ Ránki György levele Kónya Sándor MTA II. Osztály szaktitkára részére, 1964. jan. 3. TTI 2/1964.

⁶⁴ Szabó Imre főtitkárhelyettes levele Ránki Györgynek, 1964. jan. 7. TTI 922/1964.

⁶⁵ Az ösztöndíjakkal kapcsolatos levelezés, egyéb iratok: TTI 181/1964. Az úti jelentések: TTI 128/1964.

⁶⁶ Lackó és Ince esetében Molnár Erik ajánlásán és Braudel fogadó nyilatkozatán túl más iratot nem találtam, míg Benda Kálmán és Ránki úti jelentése is fennmaradt, ez utóbbi azonban közvetve megerősíti Lackó és Ince látogatásának tényét.

hasonlóan az idei évhez, de most már rendszeresen évenként 4 magyar történészt tudnának mint az EPHE ösztöndíjasait Párizsban, legalább 3 hónapra vendégül látni.” Cserébe Ránki azt ajánlja, hogy rövidebb, mintegy tíznapos tartózkodásra a magyar fél is fogadna évente 3–4 francia professzort előadás tartására („mivel itt részükre általában nincs kutatási lehetőség”). „A francia fél ezt elfogadta, bár jelezték: nem biztos, hogy ezt minden évben ki fogják használni.”⁶⁷ A Történettudományi Intézet párizsi kvótája pontosítását Ránki nyilván a közelmúlt tapasztalatai miatt tartotta szükségesnek, ettől kezdve nem lehetett vita tárgya, hány ösztöndíj jár a Braudel-féle keretből a történészeknek. A megállapodás életbe is lépett, Molnár Erik a következő év elején már ennek megfelelően terjeszti Braudel elé az 1965-re javasolt ösztöndíjasok neveit (Makkai László, Zimányi Vera, Ormos Mária, Katus László).⁶⁸

A Braudel által felkínált ösztöndíjak felhasználását azonban nem csupán a magyar intézményi viszonyok nehezítették. Úgy tűnik, Braudel a budapesti francia képviselőt ízléséhez képest túlságosan is önállóan lépett fel, a követtség hiányolta a vele történő egyeztetést, aminek következtében, miként az a dokumentumokból kiolvasható, korántsem törekedett a kiutazások adminisztrációjának megkönnyítésére. A hivatalban levő kultúrattasának, bizonyos Bayer úrnak az ügygel kapcsolatos sértődöttsége természetesen a pályázókra ütött vissza. A kultúrattasé ugyanis felkereste Antal Lászlót, a Kulturális Kapcsolatok Intézetének osztályvezető helyettesét, és a beszélgetés során arról számolt be, hogy a közelmúltban nála járt Makkai László, aki „személyi javaslatokat tett neki az École Pratique des Hautes Études-be való kiküldetésre vonatkozóan és jellemzést adott az általa előterjesztett jelöltekről.” Mindezt abból az 1965. március 19-i levélből tudjuk, amit az MTA Nemzetközi Kapcsolatok osztályának vezetője írt Ránki Györgynek, még aznap, hogy Antal László telefonon beszámolt neki az ügyről.

„Az attasét is kényelmetlenül érintették a közlések, ezért említette meg Antal elvtársnak is, mivel nem tudta mire vélni ezt a kezdeményezést. Kérem Ránki elvtársat, vizsgálja meg, hogy Makai [sic!] László kandidátus kinek a felhatalmazására és milyen indokokból avatkozott bele ebbe a hivatalos úton folyó ügybe, valamint mióta tart Makai [sic!] kandidátus közvetlen kapcsolatot a francia nagykövetséggel és milyen célból.”⁶⁹

E meglehetősen baljósan végződő levélre válaszul Ránki részletes jelentést íratott Makkaival. Ebből az derül ki, hogy a vízuma ügyében – miután

⁶⁷ Kiegészítés Ránki György franciaországi utijelentéséhez. [sic!] 1964. dec. 23. TTI 128/1964.

⁶⁸ Molnár Erik Fernand Braudelnek, 1965. jan. 4. TTI 9/1965.

⁶⁹ Nagy Lajos osztályvezető Ránki György igazgatóhelyettesnek, 1965. márc. 19. TTI 9/1965.

Párizsból már többször érdeklődtek az érkezési dátuma felől – 1965. február 15-én találkozott a francia kulturális tanácsossal annak Szegfű utcai hivatalában. Itt az attasé közölte vele, hogy a Történettudományi Intézet párizsi ösztöndíjasainak nem hagyhatja jóvá a vízumkérését. Érvelése szerint ugyanis a magyar–francia kultúregyezmény értelmében a Magyarországnak juttatott évi 35 havi francia állami ösztöndíjjal a magyar Kulturális Kapcsolatok Intézete rendelkezik. Mivel pedig őt sem Párizsból, sem magyar részről nem tájékoztatták, hogy az EPHE a Történettudományi Intézet ösztöndíjasainak milyen költségvetési keretből fedezi párizsi tartózkodását, aggódik, nehogy ennek a keretnek a terhére menjenek a Braudel-féle ösztöndíjak. Makkai kifejezte meggyőződését, hogy az MTA rendezte a kérdést, az attasé azonban ragaszkodott hozzá, hogy őt személyesen is informálják, mire Makkai azt válaszolta, hogy a meghívólevelén kívül – aminek a másolatát bemutathatja – más információt nincs módja szerezni. Erre azonban csak egy hónappal később, március 17-én kapott lehetőséget egy újabb találkozó keretében, de ez is eredménytelenül zárult: az attasé a bemutatott levél ellenére változatlanul a személyének címzett és illetékes helyről jövő tájékoztatáshoz kapcsolta a vízumengedély kiadását. Annyi előrelépés történt mindössze, hogy pontosan meg is adta, a francia külügyminisztérium melyik illetékesétől, milyen szövegű dokumentumot szerezzen be, és küldjön meg a számára az EPHE vezetősége. Miközben pedig Makkai megpróbálta ezt intézni – táviratozott és levelet is írt az École-ra –, a francia tanácsos lényegében, mint láttuk, telefonon, feljelentette őt a Kultúrkapcsolatok Intézeténél. Makkai jelentése szerint az említettekén kívül csak egyszer találkozott az attaséval, 1964 nyarán, amikor az akadémia megbízásából Ruggiero Romano kísérője volt annak már említett budapesti útja során. Egy udvariassági látogatásról volt szó, amit Romano kezdeményezett. Makkai beszámolója szerint a kultúr tanácsos már ekkor felpanaszolta Romanónak, hogy Braudel nem informálta őt az MTA-val folytatott ösztöndíjtárgyalásairól. Ugyanekkor kísérte el Romanót a Kultúrkapcsolatok Intézetébe is, ahol arról volt szó, hogy Romano közvetít Braudel és a Kultúrkapcsolatok Intézete között, hogy ne csak az MTA, hanem az előbbi is részesüljön a Braudel-féle ösztöndíjakkól. „Ekkor a beszélgető felek kérdéseire, ha nem is javaslatokat, de néhány megjegyzést tettem, melegen pártolva az Antal elvtárs által felvetett javaslatot” – írta Makkai.⁷⁰ A további fejleményekről nem találtam dokumentumokat, de úgy tűnik, sikerült tisztáznia magát, mert végül megkapta a vízumot: egy június 7-i keltezésű levélben Ránki már Párizsba ír neki. Ebben arról tájékoztatja, hogy az Akadémia a francia–magyar kultúregyezményre hivatkozva külön egyezményt kíván kötni

⁷⁰ Feljegyzés Ránki elvtárs számára. Makkai László, 1965. márc. 26. TTI 9/1965.

az EPHE-vel, és azt kéri Makkaitól, hogy ez ügyben ő közvetítsen a franciák felé. Azt javasolja, hogy az 1966-ra kötendő megállapodásba külön foglalják bele a Történettudományi Intézet négy ösztöndíjasát, és a „francia–magyar gazdaságtörténeti konferenciát is”.⁷¹ Úgy tűnik tehát, hogy Braudel az 1962 őszen tett felajánlásával ugyancsak megbolygatta a hivatalos kormányközi megállapodásokkal szabályozott francia–magyar tudományos kapcsolatok szervezetét, és az ösztöndíjai – amelyek száma vetekedett a kormányközi egyezményben előirányozottakkal – befogadásának keretei csak több év elteltével alakultak ki. Az ösztöndíjprogram azonban ettől kezdve valóban beindult. 1965-ben Katus László visszaemlékezése szerint Makkai László mellett végül ő és Zimányi Vera, illetve rövidebb időre Kosáry Domokos utazhatott ki. A magyar kutatók párizsi fogadtatásáról pedig mindennél többet mond Katus története, mely szerint Kosáryval és Makkaival ebédmeghívást kaptak Braudeltól és Romanótól, akik olyan konyakot kínáltak aperitifként, amelyből Febvre „ivott utoljára, 1956-ban, közvetlenül a halála előtt. Azóta, 9 évig senki sem nyúlt az üveghez, szinte ereklyeként tisztelték, s tartalmát valami nagyon különleges alkalomra tartogatták. Úgy gondolják, hogy ez az alkalom elérkezett, mikor végre a vasfüggöny mögül a magyar történészek is megérkeztek Párizsba, az Annales nemzetközi tudós körébe.”⁷²

A recepció kiteljesedése

Az *Annales* hazai recepciójának kiemelkedő állomása az 1968 márciusában az MTA Történettudományi Intézete által rendezett francia–magyar gazdaságtörténeti konferencia volt, amiről még ugyanebben az évben a *Világtörténet* közölt tudósítást (és a magyar előadások közül kettőt az *Annales* is lehozott).⁷³ A konferencia ötlete szintén Ránki György említett 1964. évi párizsi tárgyalásai során merült fel: „az akadémia illetékeseivel megbeszélve, elvileg vállalnánk 1966 folyamán egy francia–magyar gazdaságtörténeti kollokvium megrendezését. Ez tudományos szempontból rendkívül nagyjelentőségű lenne, anyagi

⁷¹ Ránki György Makkai Lászlónak, 1965. jún. 7. TTI 9/1965.

⁷² Katus 2008: 453.

⁷³ A *Világtörténet*ben a konferencia időpontja tévesen szerepel, arra nem április, hanem március 23–27. között került sor. A folyóirat 1968. 16. számában „A magyar–francia gazdaság- és társadalomtörténeti konferencia főreferátumai” címmel közölte a külföldi előadók előadásait. Lásd: Duby–Le Goff 1968; Richet 1968; Lévy-Leboyer 1968; Bouvier 1968. Az *Annales*-ban Wellmann Imrénének a magyar mezőgazdaság 17–19. századi történetének összefoglalását (Wellmann 1968), illetve az N. Kiss István – Kirilly Zsigmondné szerzőpárosnak a 16–18. századi gabonatermesztés és paraszti gazdálkodás áttekintését (N. Kiss–Kirilly 1968) nyújtó előadásai jelentek meg.

szempontból pedig nem okozna különösebb problémát” – Ránki számításai szerint ugyanis a meghívandó professzorok költsége lényegében belesne abba a keretbe, amelyet az Intézet a franciák fogadására felajánlott.⁷⁴ A rendezvényre azonban hosszas előkészítés, egyeztetések végeredményeként csak három és fél évvel az ötlet felvetése után került sor.⁷⁵

Ez alkalommal valóban a korabeli francia történetírás krémjéhez tartozó történészek látogattak Magyarországra. A Fernand Braudel által vezetett küldöttséget François Furet (EPHE), Emmanuel Le Roy Ladurie (EPHE), Georges Duby (Aix-en Provence), Denis Richet (Tours), Jean Bouvier (Lille), illetve Jean-Francois Bergier (Genf), a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság főtítkára alkotta. Magyar részről felmerült még a nagy lengyel történész, Witold Kula meghívása is, azonban ő elfoglaltságára hivatkozva kimentette magát. A konferenciát megelőző napokban mondta le részvételét Jacques Le Goff egyéb hivatali teendőire hivatkozva, de a konferenciára Dubyval közösen készített előadását korábban már elküldte. Hasonlóképpen csak előadással képviseltette magát Maurice Lévy-Leboyer (Caen). Duby és Le Roy Ladurie a feleségével érkezett.

A konferenciát nagy felhajtás övezte, kezdve azzal, hogy a vendégeket a repülőtérről akadémiai szolgálati kocsival hozták be az Astoria szállóhoz, ahol elhelyezték őket, és a Történettudományi Intézet munkatársai közül állandó kísérőket rendeltek melléjük. Mivel a konferencia tudományos programja március 23-án szombaton kezdődött, és 25-én hétfőn folytatódott, vasárnapra a résztvevőknek kirándulást szerveztek Pannónhalmára és Győrbe. A konferenciáról értesítést küldtek az MTI, a Magyar Rádió és a Televízió részére, a rendezvényről készült összefoglalót eljuttatták a *Nép-szabadságnak*. Azt, hogy a rendezvény jelentőségével mennyire tisztában volt a hazai fogadó közeg, jól mutatja, hogy az akadémián rendezett záró fogadásra meghívandók listája menet közben többször is bővült.

Az MTA Képes termében megrendezett konferencia „Nyugat- és Kelet Európa gazdaság- és társadalomtörténetének fő fejlődési vonalairól” címmel, az előzetes egyeztetés alapján három fő téma köré szerveződött: a feudalizmus kialakulásának kelet- és nyugat-európai változatai; a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet; az ipari forradalom problémája. A megállapodás szerint e témákról egy-egy francia előadás készült, amelynek szövegét előre megküldték a magyar résztvevőknek, akik erre egy-egy

⁷⁴ Kiegészítés Ránki György franciaországi utijelentéséhez. [sic!] 1964. dec. 23. TTI 128/1964. A végül megrendezett konferencia költségvetéséről nem találtam iratot, de a program ismeretében minden bizonnyal túllépte azt a keretet, amire eredetileg Ránki gondolhatott.

⁷⁵ A konferenciával kapcsolatos iratok mind egy vastag dossziéba gyűjtve: TTI 3/1968.

hosszabb referátummal, illetve rövidebb korreferátumokkal reagáltak. Duby és Le Goff középkori előadására Makkai László, rövidebb felszólalásban pedig Heckenast Gusztáv, Szűcs Jenő, Belényessy Márta, Fügedi Erik és Paulinyi Oszkár válaszolt. Denis Richet újkorra vonatkozó előadására Pach Zsigmond Pál, továbbá Zimányi Vera, Gyimesi Sándor, H. Veress Éva, Kirilly Zsigmondné és N. Kiss István; végül a lényegében a 19. századot tárgyaló Bouvier-Lévy-Leboyer előadásra Ránki György és Berend T. Iván közös referátummal reagált, korreferens Wellmann Imre, Dányi Dezső és Kosáry Domokos volt.⁷⁶ Az első napon Székely György, a másodikon Wittmann Tibor, a harmadikon Katus László elnökölt, akik egyben vitaindítót is tartottak. Az egyes témákra, kronológiai rendben haladva külön egy-egy napot szántak, a negyedik nap került sor az összegző vitára és a konferencia értékelésére Fernand Braudel és Pach Zsigmond Pál felszólalásaival.

Az eseményről több, nyilvánosságnak szánt összefoglaló is készült. Az egyik szerint Braudel zárszavában kiemelte „a magyar referátumok és a vita magas tudományos színvonalát, ami a magyar történetírás jó hírneve és a korábbi kapcsolatai ellenére is szolgálhatott olykor meglepetésekkel a francia résztvevőknek”. A vita légkörét „őszintének és fiatalosnak” minősítette, melynek során „további részletes elemzést és megbeszélést érdemlő koncepciók láttak napvilágot és megmutatkoztak a módszertani tennivalók. Így a tanácskozás utat jelölt a további munka és együttműködés számára is”. Végül kiemelte azt is, hogy szükséges lenne „a magyar történetírás külföldi publicitásának szélesítése és ennek elősegítése érdekében mind ő, mind a konferencia más francia résztvevői felajánlották az Annales c. francia történeti folyóirat és egyéb kiadványok hasábjait”. Pach Zsigmond Pál a „válaszában utalt arra a körülményre, hogy a Fock miniszterelnök által vezetett magyar kormánydelegáció párizsi tanácskozásának és a francia–magyar gazdaságtörténeti konferenciának véletlen időbeli egybeesése fokozott jelentőséget ad az utóbbinak. Úgy vélte, hogy a konferenciát a francia–magyar viszonyok általános kereteiben vizsgálva is elégedettek lehetünk annak lefolyásával és eredményeivel.” A vita légkörével kapcsolatban ő azt hangsúlyozta, hogy „nemcsak élénk és fiatalos, de egyúttal elfogulatlan és minden nacionalista tendenciától mentes volt. Nem francia-magyar vita folyt le, hanem egy valóban magas színvonalú, tudományos tanácskozás, melynek során mind a francia, mind a magyar kollégák egymás között is vitatkoztak.” Pach azt is hangsúlyozza, miszerint a „francia és a magyar résztvevők vezetői megállapodtak abban, hogy a közeljövőben, 1970 vagy

⁷⁶ A konferencia nyomtatott programjában a korreferenseket nem tüntették fel, rólu k csak az intézeti iratanyagból értesülünk. A névsorból az is látszik, hogy nem csupán intézeti munkatársak kaptak felkérést hozzászólásra.

1971 folyamán újabb francia–magyar kollokviumot rendeznek az újabb tudományos eredmények szembesítése és kicserélése végett.⁷⁷

A konferencia az *Annales* történetírásának magyarországi elismerését és befogadását jelképezte. Érdemes arra is figyelni, hogy a hivatalos, nagyközönségnek szánt kommunikációban bár utalnak a nézetkülönbségekre, de főként a franciákkal való viták fontosságát emelik ki, és miközben elismeréssel hangsúlyozzák, hogy az *Annales* a polgári történetírás haladó irányzatát képviseli, a kritikai megjegyzések a marxizmushoz fűződő viszonyára vonatkozóan, a korábbiakhoz képest, immár hiányoznak. Ezt példázza egy másik, a *Népszabadságnak* átküldött beszámoló, ahol Zimányi Vera és Katus László a konferencia összefoglalásának bevezetéseként pár sorban az *Annales* történetírásáról ad ismertetést a szélesebb közönségnek:

„Braudel professzor és az általa vezetett történész-gárda annak a tudományos irányzatnak a képviselője, amely - az *Annales* című folyóirat körül csoportosulva - szembefordult a polgári történetírásnak a napi események felszínén megrekedő hagyományos iskolájával, s a történeti folyamat mélyebb szintjeire ásva, a gazdasági és társadalmi fejlődés, a struktúrák és civilizációk kialakulásának és változásainak törvényszerűségeit igyekszik megragadni. Célkitűzéseik közé tartozik az emberrel foglalkozó tudományok, tehát a társadalomtudományok valamennyi ágának összefogása közös kutatási tervek megvalósítása és módszereik egybehangolása érdekében.”⁷⁸

Ebből a lényegre törő jellemzésből valóban képet alkothatott magának az olvasó az *Annales* körének legfontosabb célkitűzéseiről.

A szűkebb tudományos közönség a konferencián túl, részletesebben a Történettudományi Intézetnek az *Annales* történetfelfogásáról 1968 februárjában rendezett vitaülésén, illetve az ennek nyomán keletkezett tanulmányokból kaphatott áttekintést. Katus László szövegében általánosabb elvi és módszertani kérdéseket tárgyalt, Makkai László írása az *Annales* kapcsán a strukturalista történetfelfogást elemezte, míg Niederhauser Emil az előzőektől némiképp eltérő jellegű cikkében azt vizsgálta, hogy Kelet-Európa története miként jelenik meg *Annales* hasábjain.⁷⁹

* * *

⁷⁷ Ormos Mária tud. titkár a Magyar Rádió, a Magyar Televízió és az MTI részére küldött összefoglalója. TTI 3/1968.

⁷⁸ Zimányi Vera és Katus László összefoglalója, mellékletben küldi Ránki Görgy Soós Levente elvtársnak. Népszabadság szerkesztősége, 1968. ápr. 8.

⁷⁹ Katus 1969; Makkai 1969; Niederhauser 1969.

Az 1968 évi tudományos vitaülést, a konferenciát, illetve a hozzájuk kapcsolódó publikációkat tekinthetjük a Braudel által 1962-ben kezdeményezett és megalapozott kapcsolatok szakmai csúcspontjának, ami alapján már valóban az *Annales* szélesebb körű magyarországi recepciójáról beszélhetünk. Összefoglalva, ennek háttérében döntően három tényező állt. Először is, a megelőző évtizedhez képest megváltozott a történetírást körülvevő és meghatározó politikai közeg. Kiemelkedő jelentősége volt az SZKP XXII. kongresszusának, és a szovjet történészek ennek hatására kialakított álláspontjának a nyugati történetírásokkal folytatott párbeszéd fontosságáról. A másik fontos tényezőt az jelenti, hogy az *Annales* köre, és konkrétan Braudel megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított az orosz és a kelet-európai történetírások eredményei megismerésének, a kelet-európai tudományos kapcsolatok létesítésének, és ennek érdekében személyes tekintélyét és intézményi háttérét egyaránt mozgósította. Végül, de nem utolsó sorban a harmadik tényezőt azok a magyar történészek jelentették, akik tisztában voltak a (nyugati) nemzetközi kapcsolatok kiépítése fontosságával, és felismerték, világosan látták az *Annales* történetírásának jelentőségét, mind azokat a távlatokat, amelyeket az *Annales* törekvései egy újabb szemléletű, jobb történetírás irányában megnyitottak.

Források

MTA Történettudományi Intézet Levéltára (TTI)
Iratok, 1962–1968.

Hivatkozott irodalom

- Benda Gyula 1996: Utószó. In: Marc Bloch: *A történész mestersége. Történetelméleti írások*. Osiris, Budapest, 201–217.
- Benda Gyula 2003: A francia társadalomtörténet intézményeinek története. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Budapest, 113–124.
- Benda Gyula 2007: Az Annales-iskola. A kezdetektől a kritikai fordulatig. Szerkesztői megjegyzések. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, a társadalom- és művelődéstörténet francia változata*, 7–21.
- Benda Gyula – Szekeres András (szerk.) 2007: *Az Annales. A gazdaság-, a társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan – Atelier, Budapest.

- Bloch, Marc 1929: Jan Rutkowski: Histoire économique de la Pologne avant les partages. *Annales d'histoire économique et sociale* (1.) 1. 147–150.
- Bloch, Marc 1964: Technika és társadalmi fejlődés. *Világtörténet* (1.) 2–3. 79–86.
- Bódy Zsombor – Czoch Gábor – Sonkoly Gábor 1995: Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban. *Aetas* (10.) 4. 131–141.
- Bouvier, Jean 1968: A francia gazdasági növekedés a XIX. században. *Világtörténet* (5.) 16. 61–73.
- Braudel, Fernand – Alexandre, D. – Poliakov, Léon 1957: Villes et marchands de la “Russie féodale”. D’après quelques articles et livres russes. *Annales ESC* (12.) 1. 127–131.
- Burguière, André 2006: *L'École des Annales. Une histoire intellectuelle*. Odile Jacob, Paris.
- Clark, Stuart (ed.) 1999: *The Annales School. Critical Assessments*. I–IV. kötet. Routledge, London – New York.
- Czoch Gábor 2003: Mentalitástörténet. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Budapest, 467–493.
- Czoch Gábor 2009: A „longue durée” körüli viták. A történeti idő megközelítésének változásai az *Annales* folyóirat körében. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *„A felhalmozás míve”. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Századvég, Budapest, 517–527.
- Czoch Gábor – Sonkoly Gábor é.n. [2000]: *„Társadalomtörténet – másképp”. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Csokonai, Debrecen.
- Diliguenskij, G. G. 1963: Les *Annales* vues de Moscou. *Annales ESC* (18.) 1. 104–113.
- Duby, Georges – Le Goff, Jacques 1968: A középkori Franciaország gazdasági növekedése (1080 k.–1330/40 k.). *Világtörténet* (5.) 16. 3–11.
- Galkin, I. Sz. 1969: A burzsoá történetírás válsága, a haladó történetfelfogás kialakulása és fejlődése. *Századok* (103.) 5–6. 1164–1172.
- Granasztói György 1997: A történész történetisége. Marc Bloch: A történész mestersége. Történetelméleti írások. Ford. Babarczy Eszter, Kosáry Domokos, Pataki Pál. *BUKSZ* (9.) 3. 278–285.
- Granasztói György 2000: A hetvenes évekről. Georges Duby Magyarországon. *Magyar Szemle* (9.) 3–4. 42–60. [Francia változata: Les années soixante-dix et Georges Duby en Hongrie. In: Sahin-Tóth, Péter (études réunies par) 2001: *Rencontres intellectuelles franco-hongroises – Regards croisés sur l'histoire et la littérature*. Collegium Budapest, Budapest, 85–99.]

- Hajnal István 1943: Marc Bloch: La société féodale. *Társadalomtudomány* (23.) 4–5. 58–513.
- Kalmár, János 2001: Fernand Braudel, „l'école des Annales” et les dix-huitiémistes hongrois. In: Sahin-Tóth, Péter (études réunis par): *Rencontres intellectuelles franco-hongroises – Regards croisés sur l'histoire et la littérature*. Collegium Budapest, Budapest, 45–50.
- Katus László 1969: Az Annales iskola a történettudomány elvi és módszertani kérdéseiről. *Századok* (103.) 5–6. 1118–1126.
- Katus László 2008: „Meghallani a sokszólamú zenét, az emberi történelmet.” Bódy Zsombor és Cieger András beszélgetése Katus Lászlóval. In: uő: *Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányok és cikkek*. Pécsi Tudományegyetem Történelem Tanszékcsoport, Pécs, 423–461. [Eredetileg: *Századvég* 2007. (12.) 3. 123–172.]
- Klaniczay, Gábor 2001: Georges Duby et les Annales en Hongrie. In: Sahin-Tóth, Péter (études réunis par): *Rencontres intellectuelles franco-hongroises – Regards croisés sur l'histoire et la littérature*. Collegium Budapest, Budapest, 106–113.
- Klaniczay Gábor 2008: Találkozások az Annales iskolával Magyarországon. In: Krász Lilla – Oborni Teréz (szerk.): *Redite ad Cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 647–658.
- Komoróczy György 1930: Heinz Maybaum: Die Entstehung der Gutsherrschaft im nordwestlichen Mecklenburg. (Amt Gadebusch u. Grevesmühlen). Stuttgart, 1926. (Beihefte z. Vierteljahrschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch.) *Századok* 1930. (64.) 7–8. 790–795.
- Kovács Endre 1962: *A mai polgári történetírás*. Gondolat, Budapest.
- Kövér György 2013: Az Annales születése és a magyar gazdaságtörténet-írás. In: Bárány Attila – Györkös Attila – Pallai László (szerk.): *„A francia história hazai nagykövete”. Ünnepi kötet Papp Imre 65. születésnapjára*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 215–223.
- Krause, Anthony 1994: Az Annales befejezetlen kalandja. *BUKSZ* (6.) 4. 460–464.
- Krónika 1959: Krónika. A Magyar Történelmi Társulat hírei. *Századok* (93.) 2–4. 716–721.
- Lajtai L. László 2006: A komparatiztikától a történeti keresztezésig: a francia társadalomtörténet útkeresései Marc Blochtól az histoire croisée-ig. *Sic Itur ad Astra* (18.) 1–2. 73–83.
- Le Goff, Jacques 1963: Le colloque d'historiens soviétiques et français à Moscou (Octobre 1961). *Annales ESC* (18.) 2. 329–331.
- Le Goff, Jacques 2007: Van-e Annales-iskola? In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*, 517–538.

- Lepetit, Bernard 1995: L'Histoire prend-elle les acteurs au sérieux? *Espace Temps* (59.) 59–61. 112–122.
- Lévy-Leboyer, Maurice 1968: Gazdasági növekedés Franciaországban a XIX. században. *Világtörténet* (5.) 16. 38–60.
- Makkai László 1964: Marc Bloch. *Világtörténet* (1.) 2–3. 75–79.
- Makkai László 1969: Strukturális történeti szemlélet és strukturalizmus. *Századok* (103.) 5–6. 1126–1130.
- Mandrou, Robert 1964: Introduction à la France moderne (1500–1640) Essai de psychologie historique (Bevezetés a modern francia történelembe, 1500–1640. Pszichológiatörténeti tanulmány) c. művéből. *Világtörténet* (1.) 1. 14–22.
- Molnár Erik 1962: Az SZKP XXII. Kongresszusa és a szocialista patriotizmus. *Történelmi Szemle* (5.) 1. 1–7.
- Molnár Erik 1964: Olvasóinkhoz. *Világtörténet* (1.) 1. 1–2.
- Niederhauser Emil 1969: Az Annales és Kelet-Európa. *Századok* (103.) 5–6. 1130–1133.
- N. Kiss, István – Kirilly, Zsigmondné 1968: Production de céréales et exploitations paysannes en Hongrie aux XVIe et XVIIIe siècles. *Annales ESC* (23.) 6. 1211–1236.
- Öze Sándor 2014: *Történészek az állambiztonság célkeresztjében. Benda Kálmán megfigyelése.* Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet – Európai Néppárt Európai Parlamenti Képviselőcsoportja, Budapest.
- Pleidell, Ambroise 1929: Économie hongroise. *Annales d'histoire économique et sociale* (1.) 1. 156–157.
- Porsnyev, B. F. 1964: Pszichológia és történetírás. *Világtörténet* (1.) 1. 3–13.
- Revel, Jacques – Wachtel, Nathan 1996: Une école pour les sciences sociales. In: Revel, Jacques – Wachtel, Nathan (eds.): *Une école pour les sciences sociales. De la VIe section à l'École des Hautes Études en Sciences Sociales.* (Avant-propos de Marc Augé.) Cerf – École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 11–28.
- Richet, Denis 1968: Növekedés és megtorpanások Franciaországban a XV–XVIII. században. *Világtörténet* (5.) 16. 11–37.
- Romano, Ruggiero 1964: Ártörténet és gazdaságtörténet. *Világtörténet* (1.) 4. 38–53.
- Sonkoly Gábor 2015: A rugalmas Atelier első huszonöt éve. In: Erdősi Péter – Klement Judit (szerk.): *Vis-à-vis. Tanulmányok az Atelier fennállásának 25. évfordulójára.* Atelier Európai Társadalomtudományok és Historiográfia Tanszék – Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 11–36.
- Wellmann, Imre 1968: Esquisse d'une histoire rurale de la Hongrie depuis la première moitié du XVIIe siècle jusqu'au milieu du XIXe siècle. *Annales ESC* (23.) 6. 1181–1210.

- Zimányi Vera 1964: Bibliográfiai áttekintés a külföldi ár- és bértörténeti kutatásokról. *Világtörténet* (1.) 4. 54–67.
- Zimányi, Vera 2001: Une collaboration fructueuse: la mémoire du professeur Fernand Braudel. In: Sahin-Tóth, Péter (études réunis par): *Rencontres intellectuelles franco-hongroises – Regards croisés sur l’histoire et la littérature*. Collegium Budapest, Budapest, 39–44.
- Zsukov 1962: Az SZKP XXII. kongresszusa és a szovjet történészek feladatai. *Századok* (96.) 1–2. 240–247.